

8(c)Y_u18°(092)

3.50

P/V
B-645

135008
06
891.73.092 [Франко] (048) *Лаванське літературознавство*
1940, № 576

Акад. МИХАЙЛО ВОЗНЯК

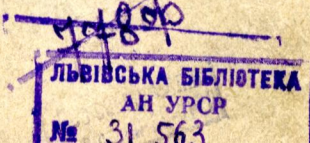
АВТОБІОГРАФІЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ В ОПОВІДАННІ ФРАНКА „НА ДНІ“

I

Починаю свою статтю великою цитатою з прекрасного автобіографічного оповідання Франка „На дні“, бо й мета статті — дати пояснення автобіографічного елемента в Франковому оповіданні, з одного боку, і, з другого — цитата доповнює те, про що мовчать листи. Маю на думці те місце згаданого оповідання Франка, коли всі в камері лежали спати, лише Андрій Темера, головний герой оповідання, широко розплющуючи очі, щоб не наштотхнутись на щось серед густої пітьми, почав звільна ходити по камері. Зразу його думки рвалися і плуталися під тиском вражень і картин, які він того ж дня бачив і чув, і які „палили його мізок своєю кричущою неправдою, морозили кров своєю безграничною поганию“. Та поволі, поволі його пам'ять запанувала над картинами уявя, і з темної безодні почали щораз виразніше виростати спогади з його недавнього минулого.

Ще вранці був Темера-Франко на вільному, веселому світі. „А світ той ніколи ще не видався йому таким хорошим, таким веселим, таким вольним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа його не чулась так сильною і смілою, як нині, саме перед страшним, глибоким упадком. Ніколи тільки блискучих надій на майбутнє не роїлося в його голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, що мав усі їх в зароді розбити. Ніколи ще зоря любові не сяла для нього так ярко, так чудово та принадно, як саме нині, перед тою хвилиною, коли мала для нього загаснути — може й навіки!..

„Ціле його життя пройшло в бідності і недостатку, в важкій боротьбі за прокормлення, за науку. Він кінчив школу круглим сиротою, без вітця, без матері, вдержуючися власною працею. Відмалу ще він привик до праці, полюбив науку і, чим вищі класи проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для нього було натрапити на хороших професорів, котрі вмieli б зацікавити, давали би поле ученикові до власного мислення, заохочували би до власної праці. Поза науку, поза читання книжок шкільних і нешкільних він не знав світу, пройшов гімназію

Ф 13-0152

дитиною, аскетом, і ще перед матурою почав слабувати на груди й на очі.

„По maturі він для поправлення свого здоров'я поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру його, Ганю. Незвісне досі чуття любові до жінчини пробудилося в нім, почало будити його молоду кров — отворило звільна його очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь котрий він досі мало добачав дійсного світу. А й нове університетське товариство, серед якого він опинився, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на життя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І його давнє минуле стало перед ним в іншому світлі — многі з гімназії винесені переконання та вірування розвіялись, розпалися без сліду. Се була важка внутрішня боротьба, довга і нищача, а тільки любов піддержувала його в ній, додавала йому сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступовання по розпочатій дорозі. Вони рішилися — віддати життя своє боротьбі за свободу: свободу народу від чужовладства, свободу людини від пут, які на ню накладають другі люди і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, слідили їх розвиток в цілیم сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, старалися уgruntувати на них весь свій світогляд. Се були блаженні хвили для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться любимими думками, подає дружньо руку на полі найсвятіших переконань! Але обоєм ще чогось хибувало. Після гарячих спорів про теорії, після читання найкращих і найосновніших писем про займаючий їх предмет вони мимоволі заглядали одно одному в очі, глибоко, глибоко, немов старалися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорій. Їх очі палали вогнем гарячішим від вогню переконань, їх уста тремтіли не словами наукових доказів, їх лиця паленілися не втіхою з відшуканої правди. Їх кров грала живіше, коли зійшлися, і се була друга потужна сила, що перла їх ід собі. І не раз серед читання, серед гарячого теоретичного спору їх голос тремтів і звільна замирав на дрижачих устах, рука шукала руки, а очі любих очей і...

— Ах! — зойкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казні, — чому ті хвили так скоро минули, чому не тривали довше? Чому я мусів стратити тебе, навіки стратити, Ганю, щастя моє?...

„З трепетом тривоги думка його перелетіла через сумні, важкі часи переслідування, муки за його любиму думку. Він бачив себе в тюрмі, перед судом, — йому поперед очі пересувалися їдкі, безстидні насмішки газетярські над його думкою, над його любовою. Він дрижав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі

йому прийшла на гадку його страта. Ганині родичі наказали йому бувати в їх дому, видатися з Ганею, переписуватися з нею, — переловлювали листи, котрі він крадьком слав до неї, щоб у своїм горю обмінятися хоть кількома словами з коханою людиною. Швидко й того не мож було зробити... Ще два-три рази блисло йому його давнє щастя — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганю присилювали вийти заміж за другого, Андрій переболів сесю страту, глядів на ню спокійно.

— Та що? Він чоловік добрий, щирий, — він не приб'є її думки, не приглушить її серця, — вона щаслива з ним, полюбила його, — але я!.. Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією, — а що ж я тепер без душі, без сили, без надії?...

— Труп! ходячий до часу труп!

— Все, що я найдужче любив на світі, стало моїм горем. Як би я не був так усею душею полюбив її, я був би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастя! Як би я не був так усею істою полюбив свободи, не був би я тепер терпів неволі, або й неволя не була б мені такою ненависною, такою болючою!...

„І далі приходить йому на думку посліднє звидання з нею, вже заміжньою, от тепер, вчора, нині рано! Їх розмови, їх радість перемішана з горем і жалем, усе те пече його, мучить, давить до землі. А прецінь він був щасливий, ох, як щасливий, — бо в ті хвили він почув, що його давня любов не вистигла, не завмерла, а живе, падає, як давно, панує над його мислями, як давно, держить за поводи всі його бажання й жадоби, як давно... Правда, він десять раз глибше тепер почув свою страту, — рана, й загоєна вже часом потроха, тепер відновилася, кров, утишена горем та недугою, знов розігралася, — але що з того? З давньою любовою він почув в собі і давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...”

— Ганю, серце моє, — що ти зробила зо мною? — шептав він їй, упоєний трующим щастям.

— Що ж я зробила з тобою?... Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так багато, так багато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!...

„Сльози котяться з її очей, а він тисне її до серця, немов давні, хороші хвили їх свободної любові зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя, — що ти зробила з собою? Чи буде в тебе досить сили опертися окружуючій погані, розвиватися і стояти за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи. А сили у мене стане. Мій... мій чоловік допоможе мені!

— А зо мною що станеться, Ганю? Хто мені допоможе витривати на тяжкій дорозі, самому?...

„Вона обіймає його і усміхається.

— Не бійся, милий мій! Не журися! Все ще буде добре, — всі будем щасливі, всі!...

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казні.

— Всі будем щасливі, всі? Ні, — се помилка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знатимуть того, що терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!... А ми що? Одиниця серед мільонів! Яка ж їй ціна? І ми хочемо бути щасливі, коли мільйони круг нас в сльозах родяться й гинуть!.. Ні, mein 'Lieb', wir sollen beide elend sein! ¹. А ти не віриш тому, побачиш!..” ².

Не зашкодить пригадати й далші короткі місяці з роздумувань Андрія Темери на тему, що дала зміст наведеної цитати. Роздумуючи над двома силами, що настроюють людину на свій лад, розум і чуття, питав він: „Пощо ще тої другої необрахованої сили-чуття, котре путає та мішає правильний хід розумової машини”, і ілюстрував своє питання прикладом із свого життя: „От і мені, якби по-розумному, треба було тут нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоть бідуючи та лихо-лихом латаючи, а все би жив та працював та вчився і був би вольний, безпечний... до якогось часу. А то ось... приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоть на деньок, хоть на хвилю. Ну, і побачився, почув у груді нову пульсацію того чуття, що так много горя принесло мені в заміні за краплину своїх солодощів, — та й тепер оп'ять! А жаль, що так склалося! Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи, — та що, руки зв'язані!” ³.

„І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезсилення через утрату коханої людини. Та ні, — набігає друга, веселіша думка, — ні, я ще не самотній! Є в мене товариші, щирі, сердешні, гарячо переняті тою ж думкою, що і я, — вони й допоможуть в потребі і порадять і розважать, — та все таки, — тут уривається думка оп'ять на сумні, болючі тони. Та ні, — набігає нова думка з новою потіхою, — адже й вона для мене не страчена: любить мене, як уперед, не дурається мене, не відгороджується від мене своїм шлюбом, мов муром, переписується зо мною, і радить і розважає так само щиро, як уперед: та й він чоловік хороший і приятель мій і думок однаких, — ах, та все таки — і знов уривається весела думка і Андрій мов під вагою великого болю опускає голову, а з очей його котяться дві несмілі тремтячі сльози, пекучі як вогонь і ні крихти не влегшаючі серце” ⁴.

¹ Ні, моя любко, ми обоє маємо бути нещасні.

² Іван Франко, На дні. Суспільно-психологічна студія, Львів 1880, Дрібна бібліотека, 14, сс. 34—38.

³ Там же, с. 41.

⁴ Там же, с. 44.

Нарешті, переносячись думкою „й туди, де билось єдине жіноче серце, прихильне до нього, може в тій хвилі заливаючися кров'ю з жалю над його нещастям”¹, в своїх міркуваннях питав себе Темера: „Аджеж людина, котру ти любиш, хоть і нічим не в'яжучи, хоть і зрікаючися її посідання, хоть і бажаючи їй щастя з другим, — аджеж тота людина хіба ж не тим тобі так мила, що при ній уплили найщасливіші хвилі твого життя, що її поцілуї й досі горять на твоїм лиці, що дотик її ніжної руки й досі ласкає всі твої нерви?”².

II

„Суспільно-психологічна студія” Франка, як назвав він своє оповідання „На дні”, написана в Коломиї 17—20 червня 1880 р., як зазначено під текстом оповідання. Тоді не було Франкові ще й 24 років. Що головний герой нариса Темера — це Франко, на це вказували вже раніш, але тільки дальший хід оповідання покаже, наскільки глибоко автобіографічне те, що розповів Франко про Темеру в своєму творі „На дні”.

Наведені цитати, одна довга і низка коротеньких, з оповідання „На дні” взяті з перипетій першого кохання Франка, а саме з Ольгою Рошкевичівною, дочкою Михайла Рошкевича, парафіяльного попа Лолина в Долинському повіті в колишній Галичині, названою в оповіданні Ганя.

Крім найстаршої доньки Ольги, було в Рошкевича ще троє дітей: син Ярослав, молодша дочка Михайлина і наймолодший син Богдан. Відданий до дрогобицької гімназії, був Ярослав у першому й другому класі відмінник, а в третьому класі на перше півріччя не відповів бажаним вимогам і одержав так звану „двійку”. Стурбований батько поїхав до Дрогобича, де вчителі порадили йому взяти до сина репетитором („інструктором”) Франка, як надзвичайно здібного й порядного учня. Так само директор гімназії доручив і порадив Франкові прийняти репетицію.

Під керуванням Франка скінчив Ярослав Рошкевич третій і четвертий класи з добрими успіхами і, приїхавши по закінченні четвертого класу на канікули, заявив, що Франко вибирається в мандрівку і завітає також до Лолина. До цього часу часто доводилось чути про Франка в домі долинського священника. Скільки разів батько Ярослава приїздив із Дрогобича, оповідав про здібність і талант Франка на підставі оповідань гімназичних учителів. Враження оповідань було тим більше, що це ж був убогий учень, який сам заробляв на життя. Саме в 1874 р. скінчив Франко сьомий клас і вперше не поїхав додому пасти худобу та допомагати збира-

¹ Іван Франко, На дні, с. 52.

² Там же, с. 53.

ти сіно й збіжжя, а пустився в довгу мандрівку. Поїхав залізницею до Стрия, а звідти рушив сільським шляхом до Синевідська й на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж, зайшов до Лолина¹, де прожив щось із місяць. Ця подорож дала Франкові змогу пізнати трохи більше світу й людей, ніж він знав до того часу.

В Лолині з'явився Франко одного дня перед полуднем. Він вразив сім'ю священника своїм убранням: він був у чорному довгому сурдугі, в краплистих штанах, у чоботах з високими халявами; з таким убранням контрастував чорний м'який капелюх з широкими крисами. На плечах ніс на палиці пакунок у краплистій хустині. Виглядав дуже бідно. Під час обіду розмовляв сміливо з священником і його дружиною, але на поводженні в товаристві не розумівся: під час другої страви, ситий першою, несподівано встав заа столу і почав проходжуватись по кімнаті скорим кроком. Тому що до Рошкевичів міг приїхати кожної хвилини хтось чужий, зробив Ярослав Франкові дуже обережно увагу, яку він прийняв радо.

Майже ціломісячне перебування Франка в Лолині стало зв'язкою роману між Франком і найстаршою дочкою Рошкевичів — Ольгою. Про цей роман я оповідаю на підставі частини листів Франка до Ольги, частини її листів до Франка (останні збереглися в архіві Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові) і споминів, ласкаво написаних для мене сестрою Ольги Михайлиною — письменницею, вдовою священника Йосипа Іванця.

Вже під час свого першого перебування в Лолині Франко часто читав Ользі свої твори, між іншим і „Фауста” Гете в малому ілюстрованому виданні. Пізніше він дуже пильно дбав про книги для освіти Ольги. Чи не може бути корисним якоюсь книжкою до читання — питав Франко її в листі, розпочатому 19 вересня і закінченому 23 вересня 1874 р., де підписався:

„Козак півник,
Коло боку віник, —
Звичайно званий
Іван Франко”.

Очевидно, лист писаний етимологічним правописом. Без сумніву, це перший лист Франка до Ольги Рошкевичівни. На це вказує сам початок листа: „Сподіваюся, що Пані на мене не гніваються, хочби і було защо; сподіваюся zarazом і тепер, що Пані дарують моє нинішнє письмо. Був би я уже давнішнє зачав наприкрятися Пані, але щасливії для Пані, а нещасливії для мене обстоятельства вдержали мене не тільки від писання, але мало що і не від дихання. Не хочу я через тоє казати, щобим був слабий і щоби ми дух запирало, але, попросту сказавши — час в восьмій клясі дрогобиць-

¹ І в. Франко, В поті чола. Львів, 1890, с. VIII.

кої гімназії днесь так дорогий, як Бедуїну вода серед широкої пустині Сагари. А хочби ся уже того часу дещо деколи і найшло, то прецінь думки о минувших хороших днях виганяють ми із голови всяку думку о деякій инній роботі”.

А причина цього не так та, що не мав про що писати, як та, що „предмет за великий” і не знати „відки зачати, о чім говорити і на чім закінчити”. Він міг писати дещо про себе і свої вакаційні пригоди, про своє життя і про поезику, але не знав, чи це цікавитиме Ольгу. Міг писати про Дрогобич і тамтешні новинки, але тут зазначав: „Не маю, — правду сказавши, — дару оповіданя”. Міг не мало написати про Ярослава, про дрогобицькі школи, про Керкіарта, що з Самбора мав прибути на посаду директора дрогобицької гімназії на місце старого директора попа Баревича, але про це обіцяв написати її батькові. Міг дещо писати про лектуру і літературу, але це не було ціллю його листа. Тому ждучи, поки Ольга запитає його про щось, дальший текст свого листа виповнив самими питаннями, як от: як жила і що поробляла вона і весь дім, як розважалася протягом решти вакацій, чи він міг бути корисним їй якоюсь книжкою та ін. Згадував, що пообіцяв Ользі „попереписувати і прислати деяких з півкопи пісень, — а нині — признався він — уже, слава богу, 21, а я ще й до роботи не брався, хібащо матеріалу дещо призбирав. Але сподіваюсь, що пані простять моє лінивство за той час, доки аж не буду мати кілька хвиль вільнішого часу, щоби додержати слова”.

Бувши в восьмому класі гімназії, гостював Франко в Рошкевичів на великдень. Приїхав з Ярославом поштою до Велдіжа, а звідти пішли обидва шматок дороги пішки. Тим разом був Франко порядно одягнений: у новому попелястому, відповідно до вимог моди скроєному убранні.

В пам’яті Ольжиної сестри Михайлини залишилась з того часу така згадка. Її образив Франко, дразнячи її. Це було в п’ятницю ввечері. Мали давати вечерю, і Михайлина звеліла братові сказати Франкові, щоб добре „натевкався”, бо завтра поститиме. Бачачи, що сестра не в гуморі, брат підійшов до Франка та сказав сміючись: „Казала Міня, щоби ви добре натевкалися, бо завтра будете постити”. Франко сердешно розсміявся і прохав Михайлину записувати для нього подібні невідомі бойківські слова, які й сам почав записувати після першого свого перебування в Лолині. Жартівливий пострах не був жодним пострахом для Франка, що постив у суботу перед великоднем, як в річницю смерті батька.

Коли на великдень були гості в Рошкевичів або Рошкевичі їздили до сусідів, Франко брав живу участь у забавах, а передусім захоплював старших своїми декламаціями „Гамалії” Шевченка та інших речей; любив також декламувати по-німецьки.

По-німецьки написав також Франко ряд любовних листів до Ольги, наприклад, лист від 2 травня 1875 року, зв'язаний з його перебуванням під час великодніх свят у Лолині.

Починав лист тим, що тоді не раз бажав запитати Ольгу, чому вона назвала його попередній лист до себе нещасливим і чому в листі до Ярослава назвала його антипатичним ментором. Вислови цього роду вводили його в непевність, чи взагалі має писати до неї, а якщо писати, то в якому тоні. Просив Ольгу відповісти, чи не дуже прикрий їй своїми листами, чи не робить їй неприємності і чи тон листів не надто сміливий і дерзкий. Писав листа для свого заспокоєння, без огляду на те, чи воно випадає, чи не випадає. Якщо вона знала б його внутрішній стан, виправдала б його. Признавався, що його не обходить те, що випадає, а що не випадає робити, що його не обходять загальноприйняті закони, бо мова його серця заглушувала їх холодний голос. Відкривав своє серце перед Ольгою. Здавався, може, їй нудним, нетовариським і потайним, однак хай вона подумає, що він не одержав майже ніякого виховання, не зазнав повного любові і піклування ставлення батьків. Виріс чужим і самотнім між чужими людьми. Не мав товариства, не був ні з ким, тільки з книжками. Світ був йому незнаний, велика школа товариства була замкнена для нього. Тільки попереднього року, коли познайомився з її братом, розкрився широкий світ перед його очима, стало перед ним ясніше. Якими відмінними стали його погляди на світ, відколи побачив її! Як усе в ньому змінилось! Він не міг висловити того, скільки він був їй винен. Відчуваючи слабкість своїх сил, чуючи зародки смерті в собі і маючи почуття могили в грудях перед тим, тепер, після знайомства з нею, він почував себе здоровим, легким, вільним, світ відкритий перед ним, а після святкових днів він став дуже веселим. Пригадуючи забаву квітами під час великодніх свят, просив Ольгу прислати йому відповідь, яку тоді дала йому. „Мені було тоді так темно перед очима, — писав Франко, — в голові гучало мені й мій дух був у такому зворушенні, що я ні слів, ні паперу — нічого, нічого не міг запримітити перед собою, — тільки...” А коли це був жарт, забавка, просив прислати іншу відповідь, додаючи: „Я перебіс у своєму житті дуже багато гіркого, — один удар більше або менше, — що це значить!.. Будьте лиш така щира зо мною, який щирий я з Вами!”.

З початку Франкового листа від 26 травня видно, що Ольга Рошкевичівна задала йому тяжке завдання не писати до неї нічого більше перед канікулами. Правда, її мати вважає це листування непристойним, але листуватися — значить листи одержувати і на них відповідати. Та якщо не може бути інакше, він звільняє її, хоч дуже нерадо і з тяжким серцем, від відповіді, але право писати їй мусить залишити собі, хоч старатиметься не часто надокучати їй.

Досить довго примушував він себе не думати про неї, але чим довше це робить, тим гірше для нього. Вона може запитати брата, як він інколи майже дурніє, сам не знає, що з ним діється, а його товариші роблять уваги всякого роду, що він цілковитий дурень. Та не ходить тут про думку його товаришів, але про те, що перед ним випускні іспити і „як порядний і дійсний, хоч і зовсім неупривілейований дурень” ледве чи може думати про його складення, не зважаючи на свою здібність. Прохав милосердя не забороняти йому бодай від часу до часу написати до неї, бо це його останні ліки: він стане спокійнішим, відкривши їй усе своє серце. Хай вона не вважає може надто гарячих, сміливих і фантастичних його думок поетичною вигадкою і мріями! Якщо вона заглянула б у його середу, вона знайшла б там у сто раз фантастичніші образи, у сто раз кращі почуття. Далі пояснював можливе її здивування, що він пише такого довгого листа, хоч недалекий уже той час, коли буде вільний і зможе прибути до неї. До іспитів ще повні два місяці, бо вони почнуться тільки 27 липня. До того він має так багато їй сказати, що не знає, з чого почати. Та й не знає, чи зараз по складенні іспиту зможе полетіти до Лолина, зв’язаний умовою з театром Бачинського. Бажав би дещо заробити, бо потребує грошей до Львова, а тим часом здається, старий лис хоче взяти його „на бас”, вимовляючись тим, що тепер тяжкі часи, що не має грошей, що мало ходять до театру тощо. „Сам не знаю, — писав Франко, — що маю робити, — але я дав йому моє слово, що я бодай місяць пробуду в нього. Одначе при теперішньому положенні це цілком неможливе, — або я зовсім зірву з ним, або старатимуся добрим способом розв’язатися з ним”. Перепрошуючи Ольгу, що пише про свої приватні справи, запевняв, що коли він цікавив би її на якусь частину того, що вона його, для неї не було б неприємно дещо довідатись про його плани і про його життя. Бодай він радий був би одержати від неї довші листи й докладніші описи. Навівши як дальшу причину писання листа свою мовчазність при ній, між іншим питав її, чи й далі Гейне справляє на неї таке сильне враження, як раніш. Її признання були несподіванкою для нього і наповнили його серце радістю й надією. В той час, коли писав свого другого листа до неї, був у такому стані напруження й неприродного суму, що тепер лячно йому перед таким станом. Коли він написав до неї й віддав листа на пошту, три дні дражнив його її брат висловами на зразок таких, як: „Пощо надаремно марнувати час на безкорисні любовщі”, „Забудьте все, бо й так із цього нічого не буде”, „Моя сестра вже заручена” тощо, і відібрав йому всякий спокій. Аж коли він побачив, що з Франком зовсім погано, оповів йому про лист сестри, зазначаючи разом з тим, що його дуже неприємно вразило, що вона відзивається на його почуття, бо він завжди почував антипатію до Франка і вважає його просто дити-

ною. Питаючи Ольгу, чи й вона з часом почуватиме антипатію до нього, чи й вона вважатиме його дитиною і його почуття забавкою дитячої уяви, просив Франко її, якщо вона таке думає, сказати йому це зараз, бо пізніше це рівнялося б його смерті. „Ви не знаєте, — писав він, — як усі мої думки нерозлучно зрослися з Вами, — а мій характер не такої конституції, що я міг би забути, — раз жити й раз кохати — таке моє серце!” Тому хай вона поміркує над тим, чи те, що вона писала, не є лиш наслідок віршів Гейне. Подавши ряд звісток про Ярослава, оповідав, як вони обидва в вечірні години фантазують про своє майбутнє життя у Львові. Коли вдадуться його плани, то, маючи її близькою своєму серцю, він буде щасливий і повний віри засяде з новою силою до своїх літературних робіт. Тут і писав про них ось що: „Нещодавно написав я малий томик віршів і дав до друку, — це має бути мій перший більше публічний виступ на поетичному полі. Якою стала доля цих бідних віршів, досі я не знаю — добродій др. Омелян Огоновський, мабуть, узяв їх під свою цензуру. Мій приятель, якому доручив я вести всю справу, писав мені нещодавно, що добродій др. сказав, що він бачить тут, правда, багато таланту, багато уяви, — але мало естетики й історії. Якщо вони вийдуть, пішлю й Вам цю мою першу літературну спробу. Тепер працюю над другим томиком, — Ви можете, розуміється, вгадати, що Ви єдина інспіруюча муза як першого, так і другого”. — Наприкінці листа критикував її лист: в цілому закороткий, вступ задовгий, а цілість трохи, трохи заолодна і занадто вимірена. Просив не сумніватися в його щирості й вірності. Листа не кінчив і не підписувався під ним на знак, що буде продовження, але час його залежить від неї, бодай від її одного слівця до брата Ярослава.

„На день 11 юлія 1875” вислав Франко Ользі візитну картку, де після кількох німецьких речень був такий віршик:

Хвилі щастя золотого,
Всі надії, думи, сні,
Пісні, втіхи серця мого,
Дні свободи і весни,

Все, все, що лиш завдячаю
Згадці про твою любов,
Я в день нинішний желяю —
Сто раз більше — Тобі знов!

Ох, чи Ти ще пам'ятаєш
Свого друга, світе мій?
Чи о тім коли згадаєш,
Щось забрала мій спокій?...

Прости, що не можу дати,
Жадного Ти дару днесь! —

Ох, в одно лиш я багатий,
Но ти того не приймеш!...
Днесь не могу й серця свего
Дарувати вже Тобі,
Бо Твоє вно з часу того,
Як єм первий раз Тя вадрів.

Ользі Рошкевич

Іван Франко.

Раз розгнівалась Ольга на Франка за жарт: „чорноока єврейка”. Пишучи про це в листі, він запевняв її, що ні на хвилину не забував про неї і ніколи не забуде її. Де не був би — у Львові, чи у Відні, — вона буде провідною зорею його діянь, лишиться ціллю, до якої він простує працею, вірністю і чесністю. Але й тут же додавав, що тяжка жура їла його душу і він не міг визволитись від неї, а саме: він усе ще сумнівався в своєму щасті. Просив її, щоб розігнала його сумнів і влила нову надію в його серце, яке належати їй аж до смерті.

Після іспиту поїхав Франко до Рошкевичів і прожив там цілі канікули. А що Франко задумав учитись у Львівському університеті, відвіз Рошкевич восени 1875 року свого сина до шостого класу української гімназії у Львові, щоб він там був під постійним доглядом Франка.

З листа Франка до Ольги від 30 жовтня 1875 р. довідуємось, що вона заборонила йому писати до неї. Але він не міг не скористатися з нагоди і ще раз зробити їй прикрість своїм листом. Стверджував тут, яку мав слухність, коли висловив їй перед від'їздом свій страх щодо Львова, де зустріла його не одна халепа, не одно розчарування. Але найболючіше, що могло його зустрінути, була пригноблююча й убиваюча певність, що він не має в своїх почуттях до неї взаємності з її боку. Але марні слова, коли його терпіння і переживання не можуть зацікавити її; навіть відіславши йому позичені книги, не написала ні словечка. Писав, що живе в безперервному одурі, утратив свою підпору, свою надію, але це не її вина, тільки його нещастя.

Вагання Ольги коштували немало здоров'я Франкові. Буваючи в Рошкевичів, не раз знервований вибігав із хати і довго не вертався. Мало мав відваги говорити з нею; тяжко було йому навіть декілька слів вимовити перед нею. І ось під час гостювання в своїх Рошкевичів, де сподівався застати кохану, написав до неї листа, хоч міг усно поговорити. Бажав для цього листа зібрати всю свою відвагу, весь можливий спокій, але побачив, що його рука задримала при писанні. „В цій хвилині — писав він — пересуваються передо мною всі ті роки нашої знайомості, почавши від того вечора, коли Ви сказали мені: „Сподівайтесь, що все буде добре”, дотепер. Так, я надіявся — не кажу вже, на взаємне кохання з Вашого боку, я надіявся на те, що Ви все ж раз виявите мені зовсім

широ всю правду. Були дні... — й вони давно вже минули, — коли я ще був такий сміливий із Вами, що я усно говорив Вам про це, — але й тоді Ви завжди говорили: „Пізніше, пізніше! Говоріть наперед із батьком!” І це сталося, — а я все ще не маю певності щодо Ваших почувань. Так, я бачу, що Ви хочете цим досягнути, — але я починаю сильно сумніватись, чи це Вам удасться. Досі, правда, може й було так. Цим ваганням бодай удержали Ви чуйними останки моїх почувань, — але знаю це також добре, що моє здоров'я через це підкопане. Чого я не перетерпів у часі цих канікулів! Кожний вечір, кожний ранок приносив мені нову муку. Та це минуло! І дякувати богу за це. Ви можете все ще всміхатись іронічно, коли я говорю про своє підкопане здоров'я, але, я сподіваюсь, Ви побачите, що я не помиляюсь! Ви, з своїм спокійним темпераментом, ледве можете уявити собі те, що в мені відбувається, коли моя кров починає кипіти. О, я все ще думаю про те, як іронічно Ви всміхнулись, коли Ви минулого тижня, прибуваючи сюди, побачили мене тут несподівано! Ваші слова: „Ви мабуть хворі, бо Ви тут” були так знаменито вимірені проти мене, що дійсно зомною не могло бути краще! І дякую Вам! Щойно, коли я почув ці Ваші слова, запитав я себе, дурня: Чого властиво хочеш тут? Пощо ти прийшов сюди? Вибачте моїм дурним почуванням! Ви єдина привели мене сюди, а не мій розум, — а Ви впізнали мене, що я ачей же повинен раз стати розумним! Дякую Вам за це упізнання, хоча воно спочатку тяжко мене діткнуло! Ви не знаєте, як тужно дожидаю листа, що має відкликати мене відсіль, — і я обіцяю Вам уже бути розумним по такій науці й не так швидко показуватись сюди.

„А тепер я хочу поставити Вам ще декілька питань, у додатку до тих усіх, які я ставив Вам від початку нашої знайомості, а які всі лишилися без відповіді. Хай і тепер не буде відповіді, якщо так мусить бути. Отже найперше мушу повторити питання: Що думаєте про мене, — які Ваші почування для мене? Знаю, — подобатись я не міг Вам ніколи ані щодо мого зверхнього вигляду, ані щодо мого поведіння. Я й ніколи не рахував на це. Знаю також, що я спричинив Вам неодну прикрість своїми листами, своєю настирливістю. Не маю наміру тут усправедлинюватись. Ні, — я тільки збираю разом враження — і я зазримічую, що у Вашому серці з згадкою про мене мусять в'язатись самі неприємності. Ваше теперішнє поведіння усправедлинює мої слова. Але це не докір Вам. Ні! Але Ви колись сказали мені, щоб я надіявся, — Ви навіть дали мені пізнати, що я не був зовсім байдужий для Вас, що Ви „спочуваєте мені”, — а це, думаю, може давати мені підставу й тепер поставити Вам це питання: чи спочуваєте Ви що для мене або ні? Прошу Вас, — будьте зовсім щирі, відповідаючи на моє питання! Якщо Ви настаєте на те, щоб я дотримав слова, яке я дав Вашому батькові, то я зроблю це. Але якщо Вам подобається,

щоб я покинув усяку думку про Вас, то так само я зроблю це без спротивлення. Тому не в'яжіться жодними оглядами! Найперше — свобода почування! Я був би найнещасливішою людиною на світі, якщо моя особа, навіть моя присутність або моя любов в'язала б Вас у чомусь або якнебудь шкодила Вашій свободі.

„Сподіваюсь, що Ви вдостоїте мене письменною відповіддю. Усно, на жаль, не можу говорити про це! А втім, Ви маєте перед собою не того Франка, що кохав Вас колись гаряче й тепер теж ще дуже кохає, — Ви маєте тепер перед собою письменника, мертвою на все, що не книга й папір. Але коли Ви не відповісте мені, нічого не відповісте, то, думаю, маю право вважати це відмовою на моє питання.

„Прошу Вас, сповніть це моє прохання, й хай бог дасть, щоб я ніколи вже більш не докучав Вам своїми проханнями. Сподіваюсь, що нарешті Ваша відповідь буде щира й походитиме від серця, — а більше надіятись я не маю причини”.

Як на це вказує тон листа Франка від 29 лютого 1876 р., він діждався нарешті позитивної відповіді від неї. „Любимая! — починав Франко свій лист, писаний етимологічним правописом. — Прости, що пишу до Тебе попросту, відкидаючи всяку церемонію! Серце моє так не навикло звати Тебе „Пані”, — що і руді годі не слухати серця”. Далі він пояснював, чому писав по-українськи, а не по-німецьки: німецька мова була для нього модний фрак, „котрим стрійться не раз і такий штуцер, котрому по кишенях вітер свище”, а українська мова — це для нього „любий, домашній убір, в котрім всякий показується другому таким, яким єсть”. Українська мова — це мова його серця.

Лист Франка написаний під враженням від'їзду Ольги з Львова після балу. Питаючи її про її враження від балу і від Львова, він писав про себе: „Мені із цілого того случаю осталися в пам'яті і в серці лиш тієї хвили, коли я був при Тобі, колим міг говорити з Тобою, — остався жаль, якого дізнав я, виходячи вечером від Тебе. О, як я горячо бажав, щоб Ти хоть на хвилю була заглянула в наше мешканє! Кожде місце, на котре Ти зирнула б, було би мені все припоминало Тебе! Но годі, — то не могло статися!”

Питав, як подобається їй „Дон Кіхот” і Шіллер, і писав про себе: „Я дуже бажав би заїхати в ваші гори, та не знаю, — чи можу до Вас появитися, щобим не зробив якої неприємности. Єсли перед 15 не отримаю запрошення від Тебе (котрого сподіваюсь!), то їду до своїх Нагуєвич, — або деінде. В часі тих вакацій мушу докінчити свою повість, — тому потребовав бим спокою і вдихнення, котрого певно ніде більше не найду, як в Твоїй близости!” Очевидно, тут іде мова про „Петріїв і Добощуків”, розпочатих у „Друзі” за 1875 р. і закінчених у найближчому річнику цього

журналу, органу студентського товариства „Академический Кружок”.

Повідомивши її про підвищення йому стипендії, Франко писав: „Добре зробили поляки! На тоту інтенцію зібралось нас трех таких лапсердаків, щоби видати твори прозові, а іменно повісти Устиновича. Чи увіриш, як похвально говорять о тім наші русини. Отець Ем. Огоновский, мій учитель, обіцяв нам свою поміч. Паралельно з тим думаєм видавати книжочками твори переводжені із інших словесностей. Початок має зробити Гетого Фавст — мого перекладу. Той твір так пам'ятний для мене, — що годі було мені не зробити ним початку, — і думаю, що буде (по другий раз) щасливий. Ти, бачу, пам'ятаєш еще ту маленьку книжочку, но не знаю, чи знаєш її символічне значенє для мене. Єслись (як говориш в попереднім листі) любопитна, то можеш при случайности мене о то запитатися. Я починаю ту в Львові ставитися якимось курйозум, — або знаменитостію, — не знаю. Не раз прийде який такий до Кружка: — З ким маю честь? — Іван Франко! А там збоку докине другий: Vulgo Джеджалик! А той християнин стане та очи витріщить!” Джеджалик, як відомо, — перший псевдонім Франка.

Оповідючи про великий рух у „Кружку”, бо приготувались аматорські вистави, Франко писав з приводу цього ось що: „На перше (представленє) определено мою драму трехактову: Три князі на один престол. Я цікавий, який буде успіх того кусника. Шкода, що Ти не будеш могла бути на представленю (десь коло 20)! Бачу, на другий тиждень припадає також вечер на пам'ять скону Т. Шевченка. На тім вечерку я виступаю з декламацією о Шевченку. Стих то вроді Вхід сонця, — но далеко шумніший, — *nota bene*, о стійности годі що і говорити”. Згаданий тут вірш „Вхід сонця” надрукований в № 2 „Друга” за 1876 р. (сс. 18—19).

Висловивши надію, що Ольга „мимо всіх случайностей і жартів” не сумнівається в його вірності, як і він не сумнівається в її коханні, Франко мотивував причину своїх німецьких гарячих листів так: „Одно то, — що темперамент мій такий, що не раз не можу побороти якогось чувства, котре мнов овладіє, — а подруге, що я, бідний, самотний і нетоваришеский цілий свій вік, не міг відразу увірити в своє щастє, — не міг поняти єго. Прости мені, любима Ольго, — прости тії слова, — межі котрими може коли було і не одно таке, котре могло Тобі біль справити”.

З відсутністю Ольги зв'язував Франко свою хворобу і писав: „Я цілий час майже від Твого від'їзду слабий, — мої груди болять і то щораз дужше. Ох, — як я би рад побачити Тебе, — пробути кілька неділь близь Тебе на селі! Мені здаєсь, що я виздоровів би зовсім!” Питаючи її, що чувати в Лолині і як вона проводить час, писав про себе: „У мене ту житє одностаїне, — робота та й робота! А і нащо ж мені іного щастя? Я знаю, що Ти любиш мене, —

а то чувство велить мені забувати і о болю грудей, і о трудностях, і о всім, — я сильний, смілий тепер, а навіть веселий!” Прощаючись з Ольгою, в кінці листа висловлював таке побажання: „Най бог крім Твоєї любови не шле мені щастя, — но всяке щастє, всяку радість най пішле Тобі!”

Франко заохочував Ольгу до письменницької праці, до збирання весільних пісень і до перекладання, між іншим, творів Золя. Найдавнішу згадку в збережених листах про це маємо в листі Франка до старого Рошкевича від 4 травня 1876 р., а саме: „Осміляюсь єще просити панни Ольги, чи не були б ласкаві списати решту ладканок, — але зовсім фонетично, з всякими вставками і добавками, як напр. й межі словами і пр., і передати їх якнайскорше чи то на руки Славка, чи й на мої”. Так само прошу о конець перевода повісти. Вона будеечататися під псевдонімом, — але не в „Друзі”, но в Календарі, котрий тепер Кружок видає. Повість і перевід всім дуже подобалися”. Згаданий тут календар — це альманах з календарем „Дністранка”, виданий в 1876 р. студентським товариством „Академический Кружок” заходами Івана Белея, Антона Дольницького, Володимира Левицького (Лукича) і Івана Франка. Переклад Рошкевичівни надрукований тут під псевдонімом „Надежда”. Це „Сімнадцяті і двадцять перші уродини. Оповідання Марії Софії Шварц” (сс. 33—50).

Серед збережених листів Франка до Рошкевичів є й лист, де він просив у Рошкевича руки його доньки. Про це писав він 9 червня 1876 р.: „Я властиво хотів давнійше уже говорити з Вами о тім ділі, — та якось не було чи смілости, чи спосібности, — не знаю. Скажу коротко, о що мені іде. Я хочу просити Вас о руку Вашої дочки, панни Ольги. Не думайте, Всечесний Отче, що крок сей з моєї сторони наглий і нерозважений. Думаю, що Ви в тих двох літах, відколи мене знаєте, мали спосібність пізнати мене і осудити всі мої добрі і злі сторони і не возьмете то за самохвальбу або за пусту фразу, сли скажу, що чуюся в силі і надіюсь ушасливити Вашу дочку, оскільки то буде в моїй силі”. Ждучи нетерпеливо відповіді, Франко кінчив лист: „Вона рішить мою судьбу. Прощайте, Всечесний Отче, — і маю надію, що скоро буду міг назвати Вас своїм вітцем”.

На жаль, немає листів Рошкевичів до Франка перед його першим соціалістичним процесом у січні 1878 р., — вони або знищені, або загинули в той бурхливий у житті Франка час. Тому й не знаємо тексту відповіді Рошкевича на Франкове прохання руки його доньки. Але що відповідь Рошкевича була позитивна, впливає з того, що Франко і далі бував у Лолині в домі Рошкевичів. Зберігся лист Франка до Ольги від весни 1877 р. Із звістки, що „Черепахина і Ястремского вчора повезли у Швейцарию”, — а вони

обидва мали сидіти до 20 квітня¹, — виходить, що лист писаний зараз після згаданої дати. Цей лист має вже наглядний відбиток впливу Драгоманова на Франка: він писаний драгоманівкою. Між іншим, ось що писав тут Франко про переляк галицької влади соціалізмом і про слідкування за тими, кого вона в ньому підозрювала: „Нині був у мене Мандичевский і говорив багато о тім, що нас усіх остро слідять і хочуть як мож скомпромітувати. Не досить того, що нас ту оточили шпіонами, але навіть раз-у-раз щлють письма до російської амбасади у Відні (до Новикова), де описують кожного яко соціяліста і чорт знає що, — а се в тій цілі, щоби, скоро котрий із нас появиться у Россию, сейчас із ним туди, де козам роги простують. Ми ту заперестали усякої переписки з заграницею, а й до нас не доходить нічого; впрочім знаєм допевно, що всі письма і посилки до нас і від нас на границі розпечатуються”. Такий стан змусив Франка призадуматись над будуччиною Ольги, і в цій справі снував він ось такі думки: „Я, чим далі, тим сильнійше прихочу до переконання, що конечно треба добитися певного сильнішого становища, поважнішого імени, щоби, як що до чого, не так легко смів якийнебудь хлистик чіпатися. І Тобі, моя дорога Ольдзю, конечно подумати о якімнебудь занятю, котре би не тільки робило Тебе близшов мині, збуджуючи для Тебе поважанє і узнанє і тим самим скріплюючи нашу любов, але, в разі конечної потреби, могло яко-тако запевнити Тобі удержанє, — не тепер, але пізнійше. Впрочім, Ти ж і сама знаєш, що приятнійше і своїбіднійше жиєся, хоть і вкупі з другим, але знаючи, що не з твоїх рук я їм і маю власну волю в усьому. Єдина, незаперта і доступна для Тебе дорога — се писательство. На тій дорозі Ти ще не пробувала свої сили, — тож і сказати годі, чи і що Ти можеш на ній удіяти. Але подумай і те, що виступаючи перша у нас на тім поли, Ти можеш зробити велике вліянє на других женщин, що Твоє образованє, вправді не спеціальне, але більше загальне, дає Тобі перед поперед усіма майже женщинами у нас, і вкінци, що й моя рука, оскільки се в перших починах потрібне, не відкажеся ніколи від помочи для Тебе. Такі мої гадки зглядом того предмету. Впрочім переспитай себе саму і не в'яжися ні трохи моєю радою, коли вона Тобі не по воли. Впрочім я ще раз говорю, що женщині у нас тепер легко досягнути в літературі поважне місце раз тому, що вона виступить перша, а подруге й тому, що у нас ще занадто глибоко вкоренений звичай „преклонятися перед женщиною”.

Пересилаючи Ользі шостий том писань Золя, відкривав заголовок речі, що вона перекладала, пишучи: „Словаря Белей буде потребувати аж на вакації для переводу „L'assommoir“. Не знаю, чи Ти зможеш зладити до вакацій „La Curée”, — впрочім можеш

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. II, Чернівці 1910, с. 198.

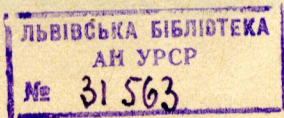
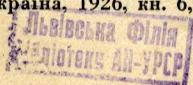
читаючи повиписувати собі незнані слова. З переводом ніщо квалитися, волиш пробувати своїх сил в оригінальних шкіцах. Дуже би ми було приятно, якбим міг яким способом дістати перші плоди Твоєї праці”.

В тому ж листі висловлював Франко свою втіху з фотографії, яку одержав від Ольги, правдоподібно, на великодніх святах: „Твоя фотографія стала для мене правдивим жерелом потіхи і радости. Що вечора, коли уже всі сплять, я з пів години задивлююся на неї і забуваюся зовсім: я такий тогди щасливий, — чую, як нові сили будяться, нові мисли напливають! А за се всьо лиш Тобі, Тобі одній дякувати! Я пригадую собі Твої слова, що Твоє „окончательне” образованє, розширенє Твоїх понять і т. д. се моє діло. То був для мене завеликий і незаслужений комплемент, — так воно зовсім не є, — впрочім не о тім бесіда. Я лиш подумав собі тогди, що дійсно се би була немаловажна річ для мене зважити, кілько понять і вражінь я завдячую Тобі, — кілько нового елементу вийшло в моє житє через знаомство з Тобою. Над тим я ще подумаю”.

Правда, Франко назвав компліментом слова Ольги про його заслугу щодо її освіти, але вона говорила правду. Із згадок її сестри Михайлини відомо, що, бувши на першому курсі філософії, Франко привозив до Лолина твори Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Тургенєва, Лермонтова та інших, а на другому курсі — здебільшого російські, німецькі і французькі книги. Гейне любив він часто читати голосно. Золя так захоплював Франка, що він просив Ольгу переказати його на українськю мову. З великим зацікавленням читав він Чернишевського. Суддя, що робив трус у Рошкевичів у зв’язку з першим арештом Франка, з признанням і подивом казав, які гарні наукові книги бачив він у Ольги Рошкевичівни. Під час допиту в справі арешту Франка старий Рошкевич заявив між іншим, що він лишив у його домі деякі книги, як „Роланд” Аріосто, твори Шіллера, твір „Дон Кіхот”, твори Салтикова-Щедріна, повість Толстого „Утро помещика”, писання Єремії Галки-Костомарова¹.

Свій лист він закінчував так: „Вже кілька разів хотів я кінчити се письмо, та знаєш, так не хочеса розставати з Тобою, хотьби й через такого посередника, як от, тямш, вечерами нам не хотілося розставати! Щасливі хвилі, глибоко ми врилися в мойому серці, і не раз аж сумно мені стане, коли наверхнеся гадка; ні, се надго хороше для мене! Хто знає, чи в своїм житю я діжду коли таких других вечерів! Але впрочім, — що ж се такого великого? Міні тепер приходить на гадку, що я сказав до Тебе: при щирій любови щастє повинно рости, не зменьшуватися! Нічого тужити за ми-

¹ Акад. К. Студинський, Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р. Україна, 1926, кн. 6, с. 82.

нувшим! Ми молоді, світ нам ще усміхається, — жити хорошо, любити хорошо!..”.

III

В ідилічному коханні Франка його арешт став неабияким ударом. По колишній Галичині пішли труси, що не минули й дому Рошкевича, де трус був 9 липня 1877 р. Труси були тоді в Галичині ще невидальщина. Вони вважалися чимсь страшним, компромітующим. На щастя, в Рошкевичів пройшов трус щасливо: його провів слідчий суддя з Долини дуже обережно і передбачливо. Він дав знати польському ксьондзові в Велдіжі, щоб той попередив Рошкевича. Велдіжський ксьондз негайно приїхав до Рошкевича, попередив його і сказав, що як свідок приїде він сам, а за другого візьме свого органіста. Війтом був у Лолині неписьменний бойко, що дивився на комедію і не розумів нічого. Листи Франка і якісь брошури дала Ольга переховати в пасіці. Приїхали обшукувачі, повідсували шухляди, пішли на горище, попідвечіркували та й поїхали назад. Але Рошкевич дуже обурився на Франка і ще більше злий був на Драгоманова, приписуючи йому зведення юнаків, між ними й Франка, на манівці. Перед арештом Франка Рошкевич покладав великі надії на нього; в околиці всі говорили, що він стане з часом професором університету. Після арешту він, будучи у Львові, навіть не відвідав Франка, що сидів у слідчій в'язниці.

Коли Франко вийшов із тюрми, відновив листування з Ольгою. Воно відбувалось різними шляхами. Не завжди приходили листи поштою, не всі вони й діставались до рук Ольги, бо деякі з них конфіскував батько, що пропускав тільки такі, які вважав можливими або потрібними для своїх цілей. В наслідок неточного доходження листів виходили непорозуміння. Уживав Франко і спеціального, оригінального способу листування, при чому йому добре допомагали два товариші Ярослава: Василь Полянський, син гімназичного вчителя з Львова, і Йосип Олесків, син попа з Скваряви коло Жовкви. Буваючи в Лолині, вони мали підставу присилати книги Ользі, очевидно, від Франка, а в тих книгах бували довгі листи Франка, уложені так, що від початку до кінця пересланої книги були позначені точками поодинокі букви, і треба було витратити багато часу, щоб їх вибрати і перенести на папір, і тоді виходив текст листа. Часом поштою приходив лист великого формату, а в ньому було ледве кілька слів. Треба було тільки приготувати перепалений папір із смальцем, потерти по чистому паперу і тоді, на подив нехтаємничим, виходив довгий лист, густо записаний дрібним почерком Франка. Іншим разом натирався лист соком з цитрини або з цибулі, але тоді треба було наперед нагріти лист над вогнем.

В першому своєму листі до Ольги після виходу з тюрми Франко писав, що обставини поставили його в фальшиве й неприємне ста-

новище проти Ольги і її батьків. Побоювався, чи брат Ярослав не наплів їй, що він невірний і забув про неї, або що міг схилити її забути про нього чи щось подібне. Дійсно, Франко, говорячи з Ярославом, „грав ролю чоловіка охолодженого, зденерованого, рівнодушного, бо впрочім і Славко так накерував розмову, що таке поступованє було єдино розумне. Не знаю сам, — писав далі Франко, — оскільки се правда, що він говорив про страшну гризоту, яку справили в Вашім дому газетярські плетні о моїм процесі”. Не розумів, чому Рошкевичі так стурбувались, почувши, що його засуджено. Того можна було сподіватися. Франко не оскаржив судового вироку, бо його не хотіли випустити на волю до розгляду його апеляції, „а сидіти 6—8 місяців на рекурсі, — додавав Франко, — признайте самі, не всякому хочеса, особливо коли йде о 6 неділь декрету”.

Побачивши, що він розписався, хоч його лист мав бути найкоротший із усіх, мав складатися з трьох слів: „Що гадаєте робити?”, мотивував своє питання так: „Ви взагалі відзначувалися практичним розумом, — не беріть се за ніякий сатиричний притинок, не до того тепер пора. Для того прошу Вас о раду, впрочім, сього питання і не розрішити нікому крім Вас, бо о Вас воно ходить, а не о кого”. Згадавши про чутку, ніби Ольга говорила, щоб Франко приїхав до Лолина, вийшовши на волю з тюрми, він вилляв далі свій жаль до Рошкевича в таких словах: „Або се була брехня, або Ви говорили насерйю. Ваш отець заховався так зглядом мене в процесі, що треба б не мати іскорки людської чести, аби влитись в єго дім; не згадую о тім, що коли я просив о Вашу руку, прирік мені помагати в кождім разі, не грішми а добрим словом і протекцією. Я ніякої помочи від них не потребував, а як не раз і заратували мене грішми, то часто віддавав'єм їх Славкови, а прочу часть уважаю за затыгнений довг, котрий сплачу при першій спосібности, щоби не казали ще, що українець, соціяліст, приходив до їх дому жебрати”. Образа, якої завдали домові Рошкевичів брехливі газети, могла до деякої міри виправдати пасивне поведження Рошкевича щодо Франка, але не давала йому права шкодити Франкові, ганьбити його перед третьою людиною в присутності судді, отже, там, де кожне слово, сказане про нього, мало вагу і вплив на поліпшення або погіршення його і так незavidної долі. „Правдивих приятелів в біді пізнавай, а хто з приятеля перекинувся в ворога, той, значить, і перед тим не був приятелем і на будуче ним не буде”. З'ясувавши так причину, з якої вважав розірваними зносини з батьками Ольги, Франко застерігав, що цього ніяк не відносити до неї, бодай він не бажав би, щоб факти дали йому причину щось подібне сказати про неї. Прийшовши до головного питання, що їм робити, Франко мотивував своє питання: „Пишу так для означення, що нашу приязнь уважаю зовсім такою, як була перед

розстанєм нашим. Сли з Вашої сторони дещо змінилося, то напишіть щиро і отверто для того, що наш роман мусить іти не тою, що доси, дорогою і не може надалі обмежитися письмами і зітханнями, — пора подумати о житю. Думайте і пишть!” У Франка був також план, правда, „смілий і нелегкий”, але спочатку він бажав почути думку Ольги. Наприкінці він питає, чи вона переклала вже „La Curée” Золя.

На свій лист одержав Франко відповідь і зараз відписав, що вона недобре зрозуміла те, що він писав про її практичний розум, пояснюючи собі це в значенні матеріалістичного, тобто користюльного. З цього приводу він писав: „А як прикро мусіло бути Вам чути від мене таке по трьох літах нашого знакомства! Я суджу по собі, бо, прочитавши таку Вашу думку, я чувся дуже вражений; я зовсім не хотів уколоти Вас, а просто ссилався на звичайне по більшій частині жінщин практичне чутє, котре хватає за найближчим, значить, за найпевнішим”. Зазначаючи, що обставини так стиснули їх, що небагато доріг їм лишилося, знайомив її з своєю працею в „Громадському Друзі”. Щодо свого плану на майбутнє, бажав поговорити з Ольгою усно. Просив її вислати якнайшвидше деякі книги: Ренана, „Что делать”, „Nędza na Rusi”. Просив перекладати Золя і писав, що початок її перекладу дуже подобався Михайлові Павлику.

Після довгої боротьби з собою, як починав Франко свого листа від 2 квітня 1878 року до Рошкевича, написав до нього, не щоб перепрошувати його за щонебудь або виправдуватись, бо не завинив же нічого ні супроти нього, ні супроти нікого. „Прикро мені се писати, — стояло в листі Франка, — та я прецінь думав, що тоті люде, що звалися моїми приятелями (і навіть в добрих днях се не раз доказували), піймуть і усправедливлять мене в нещастю. Я думав, що тоті приятелі, що колись обіцявали мені поміч, тепер — не то, щоб мали помогати мені, того я не жадав, — а принаймі не схотять мені шкодити, не схотять чорнити мою честь перед людьми і перед судьями”. Він так думав, але помилився. Інше питання змусило Франка писати до Рошкевича. „Я Вашій донці дав слово — писав він — подружитися і жити з нею, коли буду міг мати яке-такє удержанє. Думаю, що на паньське житє, на мільйони ані Ви ані Вона — не числили, — а з другого боку, помимо того, що сталося, я можу мати надію на вдержанє, — а може навіть іменно для того, що сталося. Значить, — питає до Вас: чи Ви вважаєте наш зв'язок за перерваний, чи ні? Я не завдавав би Вам сего питання, в котрім більше має рішати Ваша дочка, як Ви, колибим не думав собі, що Ви могли б знов на мене кидати ганьбу: що, от, збаламутив ми дівчину та й покинув. Може бути — Вас буде ще стримувати то, що я ніби „політично скомпромітований” — однак ж смію Вас упевнити, що се неправда, — доказом того може бути й се, що мене на другий

курс приймуть на університет. Отож після сего я ставляю ось яке питання до Вас: Чи Ви хочете, щоб я удержував далі зв'язь з Вашою донькою, чи ні? (Розуміється, — друге питання, чи Вона сего схоче, чи ні?) Коли ні, то тогди принаймі я буду знати, що не я ламлю дане слово. А коли Ви не будете мати нічого против того, то я напишу Вам, які в мене шанси на найближший час, і буду просив дозволити мені свobodно переписуватися з панною Ольгою”.

Лист до Ольги від 14 червня 1878 р. Франко починав ствердженням, що він бачився з Рошкевичем, але не говорив нічого, що тільки на жадання скаже те, що має сказати. Записався в університет і ходить, хоч тільки для того, щоб якнебудь скінчити, бо „й так воно з того нічого не вийде”. Згадуючи про те, що жив з Павликом „уже бодай з тої простої причини, що інакше нема відки жити”, Франко додавав: „Ваша просьба — чим скорше випроводитися, піддатися всім „татковим умовам”, старатися о докторат і т. д. свідчить вправді о Вашім чутті, але воно мені видається трошка егоїстичне. Даруйте, що може заостро буду з Вами говорити, але рука моя дрожить, — то, що маю Вам сказати, мусить бути сказане, а чим борше, тим менше муки для нас обоїх. Випадки з сего року значно розчарували м'я в моїх надіях, — як воно впрочім і конечно мусіло бути. Я стратив надію на становище і на певне утриманє (розуміється, для себе я не бажаю ні одного, ні другого, і для того мені сего зовсім не жаль). В останнім побуті в Лоліні достеріг я також і між нами деякі диссонанси, котрі ще ярче виступили в Вашім останнім письмі. Мені тяжко се говорити, але моя любов сама каже мені бути з Вами щирим. Я думаю, що ми не зовсім зійдемося характерами, і для того ліпше нам розстатись завчасу, не причиняючи одно другому лишнього горя! Мені тяжко розписуватися широко, — желаю Вам більше щастя на будуще, ніж єго зазнали зо мною. Хотьби не все проче, так моє необезпечене і безвихідне становище не позволяє ми брати на совість нужду і безвихідність другої людини”.

Ольга відповіла Франкові гнівним листом. Щоб не доливати масла в вогонь, він відповів 19 червня на адресу її брата Славка, тим більше, що від нього і Ольги одержав листи рівночасно. Але що лист був призначений властиво для Ольги, видно з того, що він майже весь присвячений їй. Переходячи в листі від Славка до неї, Франко писав: „Єї лист гнівний, але, признаюсь, лагідніший, ніж я надіявсь. Що діяти! Вона має рехт, зовсім рехт, — і я не буду й одним словом відповідати, толковатися, уневиннятися перед нею! Не в тім біда, що вона має рехт, а в тім, що й моє поступованє в ґрунті річи (не так, як я замаскував го листом) також справедливе. Я, може бути, незручно замаскував себе в останнім письмі. не вмів належито зложити кілька фраз, — ну, зовсім проста річ, — не в такім я й настрою був тоді! А чому я маскувався? Чому не гово-

рив правди? Суди сам. Адже знаєш, що як християне хоть що-то любляться, то у них жиє фатальна склонність серед найгіршого положення все ще робити собі надію, думати, що ось-ось лихо мине, добре буде. Ти знаєш, що я се говорю не тільки про Ольгу, але і про себе самого. Адже ти чув не раз моє фантазоване, знаєш, як я хотів уладити житє і т. д. Тим часом діло пішло не туди, — надія одна за другою пропала, відкриваючи за собою тільки чорний, поганий горизонт, унижене, нужду, гризоту. А при тїм всім мене гризла не тільки моя власна доля, кїлько доля Ольги; я цілими ночами не спав, та й ще перед другими мусїв сміятися, жартувати, щоб не показати своєї слабости. І ось мені прийшла в голову думка — для діла великого, святого діла, котрому я посвятив своє житє, — відречися тої слабости, розірвати послїдну нитку, „що в'язала м'я з давним житєм”. Як розірвати? Подумавши, — сам признаєш, що вибраний мною спосіб був єдиний, — впрочім не давний час, коли й сам Ти радив мені щось подібного: показати наглу зміну, неконсеквенцію, несправедливі закиди, — словом, показати себе самого малодушним, несправедливим, мізеракom. Я зробив сесю штуку, і Ти признаєш, що з мого становища я не міг інакше зробити. Бо й до чого ж впрочім довше в'язатися? Становища ніякого я не получу, житя ні їй ні собі я не забезпечу, родичам гризоти ще більшої нароблю, а коли б вконець і прийшло полученє наше до skutku, то боротьба за кавалок хлїба серед загальних противностей швидко охолодить любов і надломить сили”.

„Ольга думає, — писав Франко, — безперечно, що причиною мого наглого відказу — мої стосунки з якою другою особою, може з Анною Павлик. Колиінде я би гнівався на таку догадку, але тепер вона навіть потрібна, вона веде до ціли, і я думаю, що Ти окажеш їй тоту прислугу і скріпиш в нїй таку думку, — швидше забуде мене, менче буде терпіти. Зразу я хотїв писати і до неї, але відрадився, — по якого чорта усправедливляти брехню брехнею, розпутувати путанину ще більшим путанєм. Що ж, — раз прийшлося пропадати нам в тїй путанині, так пропадаймо ж! Пригадай собі слова Гейне: „Mein' Lieb', wir sollen beide elend sein!” Я для того й передав Тобою такий лист, щоб Ти по можности старався розірвати єї і не дав багато о тїм думати. Чорт побери всю штуку! Як кожда любов мусить у чоловіка коштувати тільки кусників серця, тільки лиха та грижі, то й пек-запек тїй любові, — нех ї ніхто в світі не знає!”

Щодо питання Ольги, чи лишаться вони приятелями, Франко зазначав, що про це нічого було й питатися. А вертаючися знову до становища, утвореного в коханні Франка його арештом і засудом, він писав: „З усього листу бачиш, що нехорошо було б показувати Ользі сей лист тому, що помочи він нічо не може, а тільки пошкодить, бо продовжить гризоту. Ліпше би було, як би Ти старався говорити на мене всяку погань, представити мій характер

і житє в властивім мізеріяцкім світлі — чень лекше піде то, що мусить піти”. Закінчував свій лист словами: „Ольгу проси, щоб не писала до мене, — мені тяжко й так, що хiba взяти та втопитися, або якого чорта з собов зробити. Якби не робота, то би давно плюнував на все і пішов світ за очи”.

Очевидно, Славко показав листа Ользі (він навіть зберігся разом з її листами), і роман не тільки не перервався, а набрав нової сили, як свідчить про це лист Франка від 30 липня. „Ти певно дивиєшся, — починав він його, — чому не відписую на Твоє послідне письмо, — таке сердечне й горяче, — Ти може навіть знов зачинаєш гніватися, — певно думаєш, що я й справді забув Тебе. Мені бачиться, що крім інших, звісних Тобі причин (родичі et cet.) почасти навіть тото Твоє горяче й сердечне письмо, якого я ще ніколи не получив від Тебе, стало почасти причиною моєї мовчанки. Ти ще дужше здивуєшся, чуючи то, — а однак причина ту зовсім проста. Прочитавши Твої слова, з котрих кожде ласкало й упоювало мене вітхою, — побачивши всю силу Твого чутя помимо всяких противностей, навіть помимо того не зовсім гідного і розумного кроку, який я зробив у пориві смутку та сумніву, побачивши твою тверду надію на будуще, я став немов осуджений. І дійсно, чим заслужив я на таке прив'язанє і чим я можу єго відплатити? Чим можу піддержати Твою надію і Твою силу, коли в мене самого їх аж надто мало? Яким способом я зможу розпутати всі тоті погані пута, котрими ми обоє окручені і котрі спинюють нас від спільного щасливого житя? Ти не знаєш, як ті питання мене мучать, — але найясніше вони стали передо мною по перечитаню Твого листу, за котрий я Тобі дуже а дуже вдячний. І замість сісти відповідати Тобі я пішов, сам не знаючи куди, — гет у поле! Кілька день я роздумував над нашою долею і завзявся написати Тобі аж тогди, як буду міг донести Тобі якусь хорошу вістку, щось такого, що бодай на крок зближує нас до нашого щастя. Але годі було дождатися”. Тому й не писав нічого, але прискорила його відповідь добра нагода передати листа, за спізнєння якого прохав вибачєння.

Признаючись Ользі, що останнім часом примушував себе сильно якнайменше думати про неї, бо думки наводили його не на сумніви про її кохання, а на сумніви про їх майбутнє життя, він з гарячковим нетерпінням кидався до різноманітної роботи, бо бажав знайти десь опору, на яку можна було спертися. Він старався зайняти весь свій час працею, думати про героїв своїх повістей, а не про майбутнє своє життя. Але, не можучи оборонитись від таких думок, переробляв їх на повістярські мотиви, що давало йому дике задоволення. „Таких шкіців — писав він — у мене багато під пером, а ще більше в голові. Ох, коб лише сили, супокою, тихого, безпечного житя, — а всі ті картини і характери вийшли би так стрійно і цільно на світ, що наша література мусіла б зробили

„зворот на право”, — а й горда заграниця забалакала б не так про „Schreiberlein aus dem Bärenlande!” Але бачиться, — нім сонце зійде, роса очі виїсть; нім зможу до чого добитися, то й мене не стане!”

З приводу слів Ольги: „Пощо нам гризтися та турбувати одно одного? Хіба ми не можем любитися й так? Любімся, поки молоді, поки кров горяча!” — він писав: „Ох, як би я хотів, щоб се була правда, щоби можна було вік звікувати здалека одно від другого і весь вік вічно любитися платонічною любовою! Хто єго знає, може се й правда, — може другі можуть так жити, — я тільки о собі знаю, що не можу! Платонічна любов швидко навкучиться, іменно тому, що недостає їй того, чого іменно конче вимагає розумна, правдива любов, — зміни, яку приносить практичне жите, спільна боротьба за свої переконання, за своє істнуванє! Такого жита ураз із коханою особою я бажаю, бо воно одно зможе розвйти любов правдиву, зможе платонічну любов зробити зовсім реальною, сильною, зробити елементом жита, таким конечним, як хліб або воздух. Я знаю, кохана Ольдю, що й Ти не менше мене бажаєш такої любови і такого жита, — і се ще дужше мучить мене. Ох, сила никне, жар молодости гасне, горяча кров стине поволи серед вічного, безплідного бажання, — найкращі літа минають, літа, коли чоловік способен найживіше чути і любити!

„Та що зробиш! Конечність тверда, непереперта, мов скала, — вона знає тільки одну раду, чекай! Хоть як ти вертисся і кричи, і сумуй, і бажай, і надійся, — нічо не зробиш! Але проч з тими думками! Вони спосібні з ума звести. Їх треба давити в собі, глушити, — глушити доти, бачу, — доки не заглухне і не замре в серці всякий живий рух, всяке радісне, ясне, горяче чутє! „Mein' Lieb', wir sollen beide elend sein!”

В кінці листа він згоджувався на прохання Ольги приїхати до Лолина, бо сам почував потребу побачити її кохане обличчя, стиснути ту руку, що готова була підтримати його „в тім біднім, небезпечнім житю”.

Як глибоко був тоді перейнятий Франко думками про свою кохану, вказує те, що за декілька днів, 4 серпня о 9 годині вечора, він відчув непоборну потребу. розписатись широко до Ольги. „Я знов пишу до Тебе, Кохана, — починав він свій лист, — пишу не з просьбою, не з жаданєм ніяким, не з жалобами на долю, — пек їм, тим жалобам, — пишу просто з потреби висповідатися, виляти все, що набралось у мене в душі, поділитися всім з другою, широко людиною. Не знаю, що такого сталося зо мною. Потреба — чутися близьким комусь, знати, що хтось широко думкою бере уділ у всім, що чоловік робить, — потреба взаїмного, живого, не-настанного обміну гадок і чутя — така сильна в міні последніми часами, що я не можу здержатися, щоб не написати до Тебе хоть-

би отсего письма. На мене чимраз то частійше находять хвилі тяжкої задуми, і я мимоволі відновлюю раз-по-раз в своїй пам'яті Твій любий образ. Бажанє — побачити Тебе у мене чимраз сильніше, хоть обставини спиняють мене насилу. Такі хвилі я переживав хиба в тюрмі, коли безконечно довгими зимовими ночами я лежав на сіннику в темній казни і старався живо викликати перед своїми очима Тебе — всю, якою бачив я Тебе в найкращій, найщасливішій хвилі нашої любови. Чи вернуться коли тоті хвилі, — ні, чи прийдуть коли подібні хвилі?...

„Ох, хвилі щастя такі рідкі в кождім житю, а особливо в моім! Я всіх їх можу на пальцях почислити. І се значиться, — чоловік жив, був молодий, любив, — любив усім жаром молодої першої любови!... І се значиться, — найвище щастє, найвища поезія життя осягнені, — більшого, кращого нічого не надіятись!... Я не раз мав би охоту прокляти все те житє і всю єго поезію вкупі з єго поганю прозою, — коли бим не знав, що тисячам-тисячам те житє дає тільки саму прозу і сто раз поганьшу від моєї, — коли бим не знав, що Ти мене хоть трошка ще любиш — хиба не правда? — і що Ти готова ділити зо мною не тільки поезію, але й прозу життя!”

Помітивши, що впав у патетичний тон, Франко питає: „Чи правдивий біль, жаль — не може не раз маскуватися патетичною бесідою?..”

Згадуючи, що віддавна принадувала його думка втратити розум, малював такий образ: „То мусить бути хорошо, — коли в голові всьо перемішаєся, понятя, чутя, ідеї, бажання, — всьо, — одно переплітаєся з другим, товпиться без ладу, давить мозок, але так ніби скобоче, а чоловік не має пам'яті про давне, минуле горе і щастє, лиш дивиться перед себе на той вічний, пестрий вир обломків з єго власного розуму! То мусить бути приємно, — такий калейдоскоп!” Припустивши, що замість оточуючого, мертвого, тихого світу йому довелось би бачити згаданий огнистий, вічно змінний калейдоскоп, Франко вигукує: „Ах, то би була розкіш! Я би в тій хвилі міг бачити Твоє лице — всміхнеңе так, як тогди, коли Ти мене перший раз поцілювала, — або покрите рум'янцем гніву так, як тогди, коли я Тебе перший раз поцілював! Я ще тогди, бачиться, був профан в любви, оглашений, нечистий, — Ти по першім моім поцілуї обтерла собі лице! — видиш, я досить живо представляю собі поєдинчі моменти нашої „innere Geschichte”, — ех, калейдоскоп, калейдоскоп, — коли ти зачнеш крутитися — вирувати передо мною? Ти ще вмієш молитися до бога, Ольдзю? Як умієш, то молися, щоб се швидко наступило! Тогди чень уступить з моєї груди той проклятий біль, котрий — та ну єго!...”

Цілий тиждень, відколи поїхав Олеськів, Франко не робив нічого, ждучи листа від Ольги. Тут і виливав свої настрої: „На мене находять такі хвилі, коли я рад би затерти в своїй голові всяку па-

м'ять о Тобі, коли я лютий, пригадуючи собі кожде Твоє слово. кождий жест, усміх, жарт, — Ти не знаєш, який я буваю лютий. Тільки одно, з чим я не можу справитись, — одна хвиля, котрої не можу з пам'яті витерти, не можу доразу осміяти, спрофанувати, — се тота хвиля, коли я в приступі злого гумору не відповідав на Твоє питанє: Чи ти мене любиш? — тямиш, сему вже рік минув, — а Ти зразу всміхнулася, а відтак залялася сльезами. Пощо на світі Ти тоді плакала? Як би не ті сльози, — знаєш — я би був доси Тебе вигідно забув! Ті нещасні сльози, — вони мене й доси печуть! Ех, ви жінчини, жінчини! Ані ваші ласки, ані ваша краса, ані ваша доброта не так небезпечні, як ваші сльози! І пощо було Тобі тоді плакати? Чи, зачавши сміхом, не могла Ти й сміхом докінчити, розреготатися на голос?... А се було б було так хорошо! Я би був доси забув Тебе і забився в книжки мов хробак та не гадав о будущім. „Буде, що буде! Згину з голоду, то сам, — що кому до того!” Я свободний! А тепер ні. Нещасливі сльози мене зв'язали. Я шарпаюся то сюд то туд і, розумієся, — собі ж на страту, а не на зиск.

„Ти розгнівана на мене. Се факт певний. Впрочім скрита нота гніву звучала вже в Твоім горячім, любовнім листі. Я чув єї добре. Се був також сміх крізь сльози. Але що ж, Люблю, — Ти не гнівайся, — проси тільки бога (правда, Ти в бога ніякого не віриш, — значить, бажай тільки щиро), щоби швидко, швидко я зовсім стратив розум, пам'ять, — мені вже не далеко до того, — щоб огнений калейдоскоп закрутився передо мною! Щастє непам'яти! Щастє забутя, — коли вас діждатися?..

„Ти знаєш те зіле, — воно росте всюди по луках, — в котрого корінь розварений і зажитий мірно — поволи, поволи убиває чоловіка, нищить єго мускули, висушує го, як шкіпу, розстроює нерви, відбирає ясність очом, притуплює мисленє і вконець зовсім убиває чоловіка? Ти знаєш тото зіле? Воно є в мене — відвар з него, зіланий у фляшочку, стоїть у шуфляді, — дорога зовсім близька, тільки ті прокляті сльози лежать поперек дороги. А все таки якось безпечніше жити, маючи близь себе такого спасителя! А фляшочка з жовтавим плином така сумирна, спокійна — зовсім не страшна!

„Правда, — я зачинаю діставати гумор! Читаючи повищий уступ, Ти знов засмієся. Ах, Твій чаруючий сміх, — чи вчую я єго ще коли? Знаєш, — сидючи в тюрмі, я не раз серед глухої нічної тишини чув той сміх зовсім виразно!.. Хто знає, — посиджу до півночи, — Павлик давно спить, — місто втихне, може також і нині почую той сміх. Бо що ж, — довше чень він не буде летіти з ганку перед Вашою хатою аж сюда! А почути, я почую, не бійся, — ухо ще в мене острє, а пізнати — Твій сміх пізнаю! Ти завважала може, що в хвилях, коли любов, або яке інше глибоке чутє мене найсильніше опановує, я тоді наймилішій особі справляю

біль? Се правда, — може бути, Ти признала се вже давно так, як признала в страшній хвили друга жінчина, котру я після Тебе (значить степен, а не час, du Eifersüchtige!) найбільше любив”.

Тут же оповідав Франко факт „пригідний для північної години”, а саме: „Було се р. 1872 саме по полудни в суботу перед зеленими святами. Жінчина, про котру бесіда, — моя мама — лежала в передсмертних муках, конаюча. Рано в суботу я сидів в школі і мене напала страшна, ненатуральна, шалена веселість. Я сміявся без упину від 8 до 12 години. Прийшовши на станцію (в Дрогобичи), я почув, — ну, що почув, не знаю. Знаю тільки то, що був дощ, я був голоден, не їв обіду, не обзирався, тільки, почувши, що мама вмирає, як стій побіг піхотою до Нагуєвич. Я побіг по полудни, мокрий до нитки, і застав маму конаючу. Вітчим сидів під вікном і чесав вовну. Я став коло постелі, не говорячи й слова, — я тільки дрожав, — ані слезинки не капнуло з моїх очей. Мама не могла говорити, але дивилися пильно на мене. Як виглядало тоді моє лице — не знаю. На другий день рано мама вмерла. Вночі вони ще говорили з другою жінкою (я спав) і тота жінка передала ми ось які слова: „Боже, боже, — казали небіжка, — мій Іванцьо прибіг з Дрогобиче, став коло мене і так сі чогось гнівнo на мене дивив, так гнівнo, що господи! Що я йому зробила злого?” Знаєш тепер, з яким страшним, важким чутєм вмерла моя мама? Але моя совість чиста, — я тоді ще не знав Тебе! Тільки ж хто знає, чи та причинка психічної муки, котру я завдав моїй мамі в послідних хвилях єї життя, не схоче страшним способом відомститися на цілім моім житю?...

„Ольдзю, Ольдзю, — люба моя, єдина, — бажай, щоб мені швидко зовсім помутилося в голові, або щоб мені достало смілости випити жовтий плин з тої флящини, що в шуфляді! Я хотів би тільки одного — умерти при Тобі, стискаючи Твої руки, глядячи на Твоє лице! Більшого щастя не треба мені, — та й годі єго надіятись!”

Розповівши далі про смерть няньки і двоюрідної сестри Марисі, Франко зітхав: „Житє, житє! Пощо в тобі такі факти! І чому важкі, болізнi споминки довше тривають від щасливих?!...”. Згадавши про те, що Ольга не відповіла йому, писав: „Видиш, я, котрий не плакав коло вмираючої матери, тепер готов заплакати, кінчаючи се письмо, — готов заплакати, сам не знаючи чого і чому, — готов заплакати, коли думаю о Тобі!” В кінці листа є й згадка про перші роки Франкового кохання: „Аджеж ми любилися майже два роки, — стояло в листі, — а ходили побіч себе, мов чужі, — а кілько я натерпівся, — проклинаю ті хвилі, котрі мали бути найкращими в моім житю, — вони підгризли моє серце, знищили найкращі чутя. Ми тоді аж зблизилися, як огонь почав погасати. Се наслідки політики!”

Діждавшись відповіді від Ольги, Франко відписав їй 14 серпня, починаючи листа словами: „І знов міні приходитьсь писати до Тебе вечірною порою, коли, як сама знаєш, находить на мене звичайно якийсь сум, якась туга, — одним словом — погань, романтизм”. Павлик виїхав на кілька днів до Коломиї, щоб не бачиги конфіскації „Дзвону”, і Франко сидів сам у кімнаті, виглядав смерком через вікно на вулицю, слухав звуки фортепіана, що долітали до нього з сусіднього дому, і пригадував ті хвилини, коли вони з Ольгою сиділи в Лолині в четвертій кімнаті, „мало говорили, а помімо того чулися щасливими, — правда? дуже щасливими”. Почавши робитись „розлізлим”, як у попередньому листі, пригадав собі, що має написати листа і працювати над критичною статтею до „Tygodnia”. Тому відійшов від вікна і засвітив світло. „Світло проганяє всякі розлізлі думки так, як розум і наука проганяє догми і віру”. Признавався, що руки задрижали в нього, коли побачив її листа, бо довго ждав його і думав, що вона на смерть розгнівалася на нього. Зараховував себе до людей, які „привикли більше чути, ніж говорити”, висловлював думку, „що нічо так не деморалізує чоловіка, як похвала єго краси, іменно похвала такої річи, котру він не набув ні працею, ні знанєм, ні нічим”, і покінчивши з філософією компліментів, писав на тему найближчого побачення, призначеного на 29 серпня. В дальшому тексті листа вказував на те, що Ольга не зрозуміла уступу про сльози в його попередньому листі: „Закидаєш мені, що я ніби жалуюся на ті сльози, що вони мене в'яжуть. Воно так, — але цілий тон листу, удано патетичний, говорить, що я іменно вдячний Тобі за ті сльози, що се одна з найкращих пам'яток нашої любови, що ті сльози прив'язали мене до житя і до Тебе! А Ти ще жалуєшся, говориш, що „я не хотіла і не хочу тебе зв'язати!” А се по якому? Хиба ж ми не зв'язані, хиба не залежимо одно від другого, — хиба, як що лучиться одному, — і друге не терпить? Любов же ж недурно назвали путами! Ніщо того й відпиратися, — тільки треба о то дбати, щоб ті пута не стали твердими сирівцевими шнурами, що проїдають тіло, а тільки приємним, хоть і сильним вузлом, що в'яже двоє людей, щоб вкупі надати їм більше сили до спільної праці”. Наприкінці листа він писав: „Хтів би я виповісти Тобі короткими, поетичними словами свою любов, свою тугу за Тобою, свої бажання, — все, чим серце повне, та що ж, коли се такі річи, на котрі ще слів не повинаходжено, котрі говоряться очима до очей, груддю до груди, але не словами! А швидко прийде час і на таку розмову”.

Кількома днями пізніше, 20 серпня, написав Франко листа до Ярослава Рошкевича, повідомляючи його, що виїде з Львова швидше, ніж писав, і призначав побачення на 23 серпня. Про одно з таких побачень згадала сестра Ольги таке. Десь на весні того року, коли Франко писав, що прийде до Лолина, а звідти прийде верхами

до лісу близьенько за селом. Вони обидві мали вийти до лісу і там побачитися з ним. Щоб Франко знав, якими стежками йшли дівчата, веліла Ольга сестрі прив'язувати на смерічках червоний гарус. Дівчата вийшли, але не зустрілися з Франком і повернулися додому. Назустріч їм вийшла перелякана мати і повідомила, що Франко прийшов може годину тому. Батька не було тоді вдома. Ольга довго розмовляла з Франком. Мати й сестра боялися, що буде, коли прийде батько. Надійшла та хвилина. Жінка попередила чоловіка. Рошкевич був страшенно обурений, багато й довго говорив з Франком, рішуче домагався, щоб він покинув усякі наміри, і вимовив собі, щоб більше не з'являвся в його домі. Після того настали тяжкі часи для Ольги, яка болюче відчула гнів батька.

Очевидно, це було місяців за два перед серпневим побаченням. Може до останньої зустрічі в серпні і належить друга згадка Ольжиної сестри. Її повідомили про приїзд Франка — за день перед тим, як він мав приїхати. Вранці він був уже на умовленому місці. Ольга, брат і його товариш Олеськів пішли до нього рано. Ще перед тим Славко заніс йому каву й булки, а потім вернувся з звісткою, що Франко вже на призначеному місці. Справа харчування була в руках Ольжиної сестри Михайлини. Вона раненько приготувала обід так, щоб мати про це нічого не знала, насмажила курчат і приготувала те, що Франко любив. По обіді пішли до нього всі разом. Був клопіт з маленьким братом, який наполягав, щоб також конче йти з ними. Якось удалось умовити його піти з батьком на протилежну гору, куди батько йшов до робітників коло сіна. Рошкевич бачив молоде товариство на горі, але не почував, що там за горою є гість. Франко був веселий, жартував і їв із смаком. Питався, чому сестри не взяли малого брата, якого він дуже любив, і довідався про причину, а саме: вони боялися, щоб дитина не проговорила, що бачила його. Разом пробуло товариство майже до заходу сонця. Тоді попрощалися. Франко пішов своєю дорогою, а лойнці вернулися додому.

Повернувшись до Львова, Франко написав „дня — бог знає котрего, а властиво ночі о 4 годині” довгого листа, якого починав так: „Самецько приїхав до Львова, а тепер уже свитає, а я ще не лягав спати”. Далі захоплювався весільними піснями, зібраними в Лоліні і привезеними до Львова, описував, до яких заходів вдавався, щоб його під час дороги не впізнали, запевняв Ольгу, що його кохання після їх зустрічі зміцніло і що після цього прибули йому свіжі сили для дальшої праці, і стверджував, що „се таки проклято велика і цікава штука на світі — ті жінчини”.

Найближчий збережений лист Франка до Ольги, від 20 вересня 1878 року, найдовший з усіх листів, які він написав до неї. „Ну, хороші ми, мужчини! — починав він. — Коли о то йде, щоб другому зробити якунебудь хоть і невеличку приємність, то у нас все

тисячні якісь перешкоди, обставини, чорт зна що, і все воно так складається, що ніби то не наша вина, аби тільки не зроблено було, що треба, і в час! А коли о то йде, щоб нам хто зробив щось доброго, то нетерпеливимося, ходимо мов приголомшені, ждемо й ще готові гніватись, коли добро опізнюється. Таке саме і зо мною. Тих дві неділі по приїзді Олеськова і я ждав ще одного листу від Тебе, а сам боявся писати на Славкове ім'я, щоб хто не перехопив листу. Але ось Славко приїхав і привіз мені Твоє любе, сердечне письмо, котре живо і ярко відкликала в моїм серці і Тебе і Твою щирю любов, — а ось уже більше як тиждень минув, а Ти ще ждеш надармо моєї відповіді. Правда, — не моя в тім вина, і Ти можеш собі подумати, який я був лихий на Славка, що на такий довгий час поїхав до Олеськова, — але все ж таки, коли собі погадаю, як Ти там у своїй пустини нетерпливо вижидаєш його приїзду і кілька при тім натерпишся, то й сам не знаю, що з собою зробити. Але що ж, — се все нічо не допоможе, — все мусить іти своєю природною стежкою, будь воно приємне для нас або й ні. Однако, щоби чимнебудь нагородити Тобі таке довге ожиданє, хочу написати обширно про своє житє і загалом про все, що Тебе може обходити". Умотивувавши так довгість свого листа, Франко зазначив: „Правда, так дуже нового нічого не можу Тобі сказати, бо що ж можуть бути за новини в такому житю, як моє, де день до дня подібний плине незначно, а швидко серед праці, читання, біганини. Внішні обставини, значить, стаються більше-менше незмінні, а змінюватися може тільки другий елемент — думки, пляни, погляди”.

Тут і спало йому на думку, що якби його листи до Ольги звести до купи і прочитати одразу, вони „представили би дуже цікавку цілість. З одного боку нудна однастайність фактів і обставин, а з другого аж надто велика змінчивість плянів, намірів, підприємять, котрим, бачиться, завчасу судилось остатися мартво-народженими дітьми фантазії, а не переходити в тіло і кров". Свідомий, що такий вияв його темпераменту не подобався їй, бо не раз чув у її голосі ніжну іронію при згадках про подібні плани, і твердо переконаний, що правда по її боці, не бажав робити їй найменшого закиду. Навпаки, він і „сам після довгої і мучачої аналізи власного темпераменту дійшов до того, що сесі пляни та думки дійсно не мають реальної підстави", але дальший аналіз показав йому, що „вони конечний вплив іменно того однастайного на вні, а більше сидячого, спекулятивного житя, в котрім думка мусить сповнювати ширшу діяльність ніж тіло", і свідчать тільки про те, що він іще зовсім не втратив надії на майбутнє, що може ще оглядатися, розмірковувати, значить, не кидається насліпо „до незвісної цілі, як се думає о нас, соціалістах, багато людей з нашої ніби інтелігенції”.

Переходячи до найважливішої частини свого листа, тобто до коротенького розгляду суті своїх переконань, головної пружини своєї сучасної і майбутньої діяльності, Франко заявляв, що до цього схиляли його багато причин, а головні такі дві: „Вже звиш півтора року минуло, — писав Франко, — як ми були довший час разом і мали спосібність ділитися своїми думками і переконаннями. Від того часу багато дечого змінилося у нас обоїх, тож час тепер наново розібрати все докладно, розглянути совісно, наскільки годяться наші переконання, щоб на майбутнє уникнути заводів і неприємностей. Правду сказавши, і давніше, будучи ще разом, ми дуже мало говорили о тих предметах і багато важких питань закривала нам зперед очей особиста симпатія: ми любили, а не філософували, були щасливі сами собою і забували о зовнішнім світі і важкій боротьбі, котра нас ждала. Зовнішній світ і боротьба аж надто швидко збудили нас із щасливого короткого сну, пригадали нам, що ми ще не в соціалістичній державі, де вільно і весело, а серед теперішніх, конституційних порядків. Чи добре, чи зле се було, що так швидко збуджено нас із щасливого сну, — сего не буду розбирати. Факт стався, і факт, думаю, не пройшов дармо, а в Твоєму і моєму умі полишив глибокі сліди. Ми дозріли серед тяжких проб і можемо тепер далеко смілише і певніше аналізувати свої переконання, абстрагуючи від них любов і симпатію. Се перша причина”. А про другу причину писав Франко ось як: „Кілька разів чув я від Тебе слова: Покинь ту роботу, віддайся мені, старайся наперед злучитися зо мною, а тоді вже побачимо, що далі робити. Ти не знаєш, наскільки важкої боротьби причинили мені ті слова, і безперечно були вони причиною не одного різкого диссонансу в моїх листах, до Тебе писаних. Думка, що я для Тебе мав би покинути своє переконання, — видавалася мені такою дикою, негідною Тебе і мене, що не раз бували хвилі (в тюрмі), коли я на силу відганяв від себе Твій образ. Даруй мені, моє серденько, що се так було, — але Ти видиш, я хочу Тобі сказати всю правду, будь вона хоч і яка важка. Впрочім будь певна, що тепер такий гнів на Тебе так далекий від мене, як небо (неіснуюче) від землі. Тепер я побачив, що ті слова Твої могли бути не впливом егоїстичної, буржуазної любови, котра крім свого щастя не хоче нічого бачити ні знати, — а що вони радше були впливом надто великої старанности о моє власне добро, — я знаю се і тим сильніше люблю Тя за тоє. Але тим смілише можу тепер сказати, що як колись ми будемо жити разом (а я вірю твердо, що ми будемо жити разом), а Ти, приміром, почнеш знов в'язати моє переконання і здержувати мене від зроблення того, що ми велить робити совість, то я перестану Тебе любити, покину Тебе, не питаючи на жадні побічні згляди. Для того, думаю, тим потрібніше тепер прояснити нам обоїм свої переко-

наня бодай в найзагальніших чертах і то у всіх головних питаннях". Умотивувавши таким чином потребу викладу головних питань, від яких міг у даному разі залежати такий або інший поворот в їх житті, подавав коротенький розгляд своїх поглядів: економічних, політичних, релігійних, соціологічних і практичних, тобто таких, що стосувалися їх щоденної діяльності і, так би мовити, своє profession de foi в кожному з зазначених питань¹.

Закінчивши виклад своїх поглядів, Франко зазначив: „Видиш, любочко, — Ти в своїм листі питаєш мене, чи не знудив м'я Твій лист, — постниче! — а я отсе насерійо взявся занудити Тебе і вибрав до того найліпший спосіб, наукову розправу! Ось що значить нудити! Але я думаю, що все таки сей лист може Тобі дещо троха придатися, бо може з одного боку розсіє деякі ілюзії, а з другого скріпить Твою віру в мене і в ті принципи, за котрі я хочу боротися до послідної хвили життя”.

„А знаєш, — я собі одно викидаю раз-у-раз: чому я не можу чи не вмію писати таких ніжних, теплих, сердечних листів, як Ти, — чому навіть такі слова і звороти не йдуть ми якось під перо? Не раз думаю, що Ти готова з того вносити, що я холодний, що не люблю Тебе, або перестаю любити, і тота думка мучить мене ще гірше. Але ні, — правда? — моя кохана Олю, — Ти так не думаєш! Ти знаєш, що я Тебе люблю так само широко і горячо, як Ти мене, Ти знаєш, що чутє моє, чим горячійше і глибоше, тим менше може переливатися в слова, Ти знаєш, що найщирійше цілуєся мовчки”.

В дальшому тексті листа між іншим він повідомляв Ольгу, що посилав їй другий том Шекспіра, історію комуни, філософічну статтю Чернишевського, „Becker-a" і „Zukunft", крім того, „Мартовское движение" у власність, і просив повернути другий том Добролюбова і ще деякі книжки, які їй не були потрібні.

Свій найближчий лист починав Франко питанням, чому Ольга смутиться чимсь і зараз плаче. Вона повірила чужим словам, що Франко забуває про неї, а тоді, коли він сам про це писав, не хотіла вірити... „Але чого було тепер так іритуватися, — писав Франко, — я справді не знаю! Славко, бачиться, споминав Тобі о нашій розмові про плятонічну любов, котру я вважав, як се Ти сама знаєш, неприродною і недовговічною. При тій спосібности я сказав, що дивно ми, коли Ти пишеш, що Ти вдовольнилася жити весь вік осібно від мене, знаючи тільки то, що я Тебе люблю. Я сказав, що се неможлива річ і що я сам ніколи б сим не вдовольнявся. Чи ж в тім було що злого, щось такого, що могло Тобі дати повід до гризоти? Серденько дороге, вір же й Ти мені і моїй любові так,

¹ Текст викладу зазначених тут поглядів Франка наведений у моїй статті „До соціалістичного світогляду І. Франка" в збірнику Книгоспілья „Іван Франко", Київ 1926, сс. 147—152.

як я Тобі вірю! Я ж, як сама знаєш, люб'ю Тебе першу в життю, пізнаючи і люб'ючи Тебе, я пізнавав жінчину перший раз. Ти знаєш, що відколи Тебе побачив, аж до тепер — любов до Тебе була моєю провідною зіркою, що вона стала для мене чимось так природним, так конечним і сильним, як само жите, як друга натура. Може бути, що для того я так мало, так нескладно говорю о своїй любові! Не гризися, любочко, я остану Тобі вірний, як доси, а нікотра жінчина не зможе витиснути Тебе з мого серця! Я надіюся, що швидше чи пізніше ми злучимось, що будем жити хотьби й з дня на день, але раз-у-раз працюючи, борючись і тим самим усе більше люб'ячись”. Питався, чи не навів на неї нудьги або не розсердив її трохи його попередній лист, а властиво стаття, бо йому здавалося, що з її листа віяла „щось ніби неохота до того письма”, і просив, якби сталося коли щось подібне, зараз написати йому і одверто сказати, в чому він помилився.

З дальшого тексту листа для історії першого кохання Франка не зайве речення: „Ту Белей говорив мені, що в Станіславові ходить чутка, що ніби мене Твої родичі випросили з хати, як єм був на весні. Правда, galant!” Відмітивши інтерес Ольги до того, з чого і як він живе, Франко писав: „На перше відповім Ти аж усно, коли буду міг стиснути Твою ручку, цілувати Твої усточки, дивитися в Твої чаруючі очка. А тепер скажу Ти лиш тільки, що жию незле, регулярно, досить вигідно, так, як ще доси ніколи не жив, хоть і на дуже скупі гроші. Книжок усе ще скуповую багатю. Шкода, що не можу Ти нічого хорошого прислати! Але прадою, переводи L'Assommoir, пиши шкіди і слова, а се бодай троха розжене Твою тугу. Шкіди такі, як Ти ми прислала (особливо перший), для мене дуже цінні яко матер'ял до задуманої повісти. Списуй їх як мож найбільше!” Згадавши в кінці листа про чутку, що Ольга стала уразлива, різка, що відповідає гостро кожному, навіть мамі, він приписував то її розладнаним нервам і просив її поводитися з гідністю, а не різко, особливо з мамою, жінкою „і так досить нещасливою, нещасливішою, ніж сама о тім думає”.

Восени 1878 р. поїхали обидві Рошкєвичівни до Іваниківки коло Станіславова, де їх дядько Іван Руденський був парафіяльним священником. Вибралися на храм на св. Михайла, а побули там майже цілу зиму. Туди вже міг писати Франко цілком вільно, без ніяких перешкод. Тому й зрозуміла радість Франка вже в першому листі до Ольги під час її перебування в Іваниківці. „Дужем рад, — починав свого листа, — що можу вже раз написати до Тебе, як бог приказав, і не потребую мучитися з проклятою цитриною. Лист Твій получил і надіюся, що тепер переписка наша піде дещо живіше, то є не то, що будем писати до себе довжезні листи, повні паперової та атраментової любови, але радше будемо могли при всякій нагоді лекше порозумітися. Ах, любочко, коб нам побачи-

тися, пожити разом без жури бодай коротко, — та що кажу „без жури”, — нехай би і з журою і з лихом, так, як тепер, щоб тільки разом, а відтак нехай би діялося, що би хотіло!” Повідомляв, що останніми днями був трохи хворий на горло, але тепер уже зовсім здоровий і відчував жадобу праці. Тому кидався до різних робіг, а широкому оповіданню про свої зайняття присвятив дальший текст листа.

Діждавшись відповіді від Ольги, Франко писав у день Миколи: „Любоко моя сердечна, дорога! Сам не знаю, що міні такого було, що так нетерпиливо, з такою тоскою і тугою ждав я Твого письма. І ось діждався нарешті, і не одного, а двох нараз! Серденько моє, — як я врадувався, побачивши знов Твоє миле письмо, прочитавши, — ні, почувши Твої слова, Твою бесіду, Твої мислі! Яка Ти добра, сердечна, щира! Я вчора цілісенький день ходив немов на крилах. Сам не знаю, що се, що моя любов тими часами так зросла, зміцніла, просвітліла. Майже щоночи бачу Тебе у сні, бачу в тих коротких, найщасливійших хвилях, коли ми були разом, коли ніхто вовком не дивився на нас і весь світ, бачилось, усміхався нашому щастю. І сесі то хвилі раз-по-разу відживають в моїх снах і додають мені сили і веселости. А се все, здаєсь, дякувати зимовій порі, котра скупляє духа самого в собі, запираючи двері всім зовнішнім вражінням. „Die Winter der Natur sind der Geister Lenz” сказав котрийсь поет про поезію, — і то само мож сказати і про всяке чуте, котре жиє споминкою та надією”.

Пишучи про свій план повісті з тенденцією скасувати тюрми і перетворити їх у робітничі оселі і про свої наукові заняття, Франко заохочував Ольгу спробувати написати щось ширше і ось що писав про способи листування з нею: „Се не гарно, що книжки, котрі я Тобі післав через кузена, були розпечатані. Славко іменно казав міні запечатати їх і так у пачці й поніс і передав д. Руденському. Я дуже турбувався, що християне там будуть догадливі або пильні до читання і поздибають листи, — ну, але, видно, далеко їм ще до моїх злодійських штучок, коли й Ти не відразу на них похопилася, — ах, Ти недогадлива! — і завдала собі й міні перцю нетерпливості! Так не годиться, любочко! Коли пишеш, що „переглянулам книжки від картки до картки”, то було ж так і зробити, а то я думав, що й справді від картки до картки, і дуже непокоївся. А лист від Мільці, — правда, штучка! Я гадав, що Ти там так, як і дома, — під контролею, і взявся на „конспіраторський” спосіб. Ти ще, бачу, таких способів не знаєш. А, признайся, Ти й справді думала, що яканебудь „Мільця” ні відси ні відти вірискалася та й бух писати Тобі про не знать якого Тоня і мамцю і Вічного жида. Ну, але далі взяла та й здогадалася!” Питаючи Ольгу, чи дядько часом не контролює листів до неї, Франко писав: „О тім напиши ми докладно і взагалі о всіх обставинах, серед яких Ти ведеш пе-

реписку (чи далеко почта, хто на ню листи носить, хто відбирає, кому віддає і т. д.), бо тепер, коли в мене багато вільного часу, я би може частіше написав до Тебе і того самого ждав би й від Тебе, моя миленька Олю. Напиши ж о тім докладно, а я відтак постараюся застосуватися до того. Тота перепона, що Ти кажеш — що панни зараз Тебе допитуються: А що він пише, — се по-моєму найменче. Тільки листів не задержуй, але пали по прочитанню, або коли що для пам'яті, — перепиши собі на особну картку, а оригінал в огонь. Се я Тобі раджу так, як у нас є звичай — ні одного листу не задержувати при собі”.

Закінчувався лист таким закликом: „Пиши, працюй, збирай матер'ял, — кілька можеш, — се ж єдина наша надія, котра може нам перемочи лиху долю, з'єднає нам узнанє і забезпечить жите. Праця, думка і сміле поступованє”. Просячи в дописці Ольгу писати до себе на пошту на адресу „Emilia Horodyska”, Франко пригадав, що Ольга в листі до нього назвала його гордим, і з приводу цього вигукнув: „Я гордий Твоєю любов'ю, — о, безмірно гордий, такий гордий, що навіть перед Тобою не клякну, ні перед ніким, — абись знала!”

І широке Франкове оповідання про свої літературні плани й зайняття, і його ж звістка, що „Анжелъо де Губернатіс, славний італіянський учений, видає лексикон біографічний всіх живучих поетів і літератів, де влізуть також і наші біографії ураз із списками та оцінкою наших писем”, зробили Франка в очах Ольги найбільшим письменником, очевидно, в Галичині. Ствердження цього маємо на початку останнього його листа від 1878 року, а саме від 26 грудня: „Гурра, — Ти зробила з мене ні сіло, ні пало найбільшого руського писателя, немов міні й справді йде о то, і немов би, навіть в такому разі, се могло міні до чого помочи! А з другого боку Ти з своєю ворожкою поеш amal hurra! Се міні гарно! Знаєш, — прочитавши вчора Твій лист, я й справді розвеселився, мов дитина! Ми, закохані, справді діти, і то діти в найкращім (так міні здаєся) значінню того слова, хоть не в ідеальнім. Щонебудь нас веселить і ще більше „щонебудь” смутить або роз'єднує між собою. Як то мило бути такою дитиною, — от, як, приміром, я вже років зо штири. Християнин то розцвітає, то ув'ядає, — ganz nach der Liebe Laune. Правда, Ти, Олю, може не така дитина, — Ти дивисься серйозніше на все діло, і для того в моїх очах Ти видаєшся все якоюсь дозрілшою, розумнішою від мене. За се я й люб'ю Тебе так дуже, так несказано сильно. Знаєш, вечером я, правда, не вчасно йду спати, — о десятій, одинадцятій (Павлик не дозволяє довго сидіти), але відтак, як почну думати о Тобі, так до дванадцятої, до першої, і сон мене не берєся. Люблю моя, — а аж тепер чую, яка Ти міні дорога, — який би я був без Тебе бідний, самотний, опущений. Мої приятелі, правда, люде добрі, ширі, в разі

потреби не пощаждать нічого для мене, — але вони люде реальні, сентиментальности не люб'ять, — а хоть і люб'ять, то тишком, кождий для себе, а з другого сміються, — так, як і я, — звичайно мужчини, для котрих нема нічого »святого«».

Те, що Франко постійно заохочував Ольгу до літературної праці, викликало в неї побоювання, що його ідеал жінки є жінка-письменниця. В цій справі й писав Франко: „Ти боїшся, чи мій ідеал жінчини не є жінчина-письмелка, — а Ти, значить, не знати, чи можеш стати таким ідеалом. Люблю моя, — тим не журися ані капинки. Ідеал мій є жінчина в повнім значіню слова, жінчина-чоловік, жінчина — мисляча, розумна, чесна і переконана, а таким ідеалом Ти можеш бути, — впрочім до того ідеалу загального додати ще лишень жінчину люб'ячу, горячу, сердечну, ширю, — і се ввесь мій ідеал, — а таким ідеалом Ти, конечно, будеш. Коли я налягаю на то, щоб Ти трібувала своїх сил в літературній роботі, — так се не для того, щоби жінчина-літератка була моїм ідеалом, а скорше для того, що думаю (так, як і Павлик), що на тім полі найшвидше будеш могла з часом дещо заробити і що на всякий спосіб робота подібна до моєї зближує Тебе зо мною, може вказати нам більше спільних інтересів ніж усяка друга і тим самим скріпити нашу любов і збільшити наші сили. Але коли по пробах покажеся, що Твоя сила за мала до подібної роботи, то вір міні, серденько, — що займаючися всякою другою працею, будеш міні так само дорога, як і тепер. А знаєш, чому я би ще дуже бажав, щоб Ти трібувала зайнятися літературною роботою? От чому: тога робота ще найбільше веде з собою свободи, розвою думки, незалежности, — вона для жінчини отвирає далеко ширше, краще і надійніше поле до самостійного житя, як усякий другий заробок, усякий другий уряд, до котрого вони тепер бувають допущені. Се не мала річ”. Словом, не ідеалізування життя письменника, але любов до неї, бажання, щоб вона, Ольга, була якнайвільніша і якнайшасливіша, щоб „була чоловіком з повнім значіню, розвивалась і поступала раз-в-раз наперед”, — ось яке бажання схияло Франка наполягати на Ольгу, щоб стала письменницею.

На самий новий рік 1879 одержав Франко листа від Ольги. Ні в нього, ні в Павлика, ні в Остапа Терлецького „не було і цента грошей і не було надії получить їх аж до другого місяця”. Всі три ходили мов не свої. „Аж ось прийшов Твій лист, — написав Франко 2 січня 1879 р., — Твої кохані сердечні слова, — міні стало весело і ми всі розвеселилися, розговорилися і вечер пройшов благополучно. Але що з мене за нудяр, — починаю лист такими мізерними новинами! Вчора, поклавшись спати, я довго думав о Тобі і о тім, як написати цей лист, як перелати в него весь той жар, що в мині палає, — а нині годі. Що ж, напишу, як умію, і коли не потраф'ю Тобі зробити своїм листом такої радости, як Ти міні своїм, то бо-

дай постараюся троха розірвати Тебе, дати Тобі дещо до думання, оживити деякі споминки, — що ж, і то, думаю, не буде лихого”.

Оповівши „про наші тутешні діла” і про закінчення комедії „Жаби”, Франко перейшов до заміток щодо останнього листа і, між іншим, писав таке з приводу того, що вона назвала його пестієм: „Я пестій? Хто ж мене розпестив? Може Ви, ласкава пані? Чи не тогди Ви мене розпестили, як я від осьмої кляси до другого року філософії вздыхав, мучився і кляв сам на себе, щоб сказати Вам одно „ти”, почути Ваше „люб’ю”, обняти, поділувати Вас? Чи то може Ви розпестили мене за той тиждень, коли справді насерйю забиралися мене пестити? Як Ви гадаєте? Правда, добрі люде перервали Вашу роботу і почали пестити мене на інчу нуту, „протів волоса”. Або може Ви розпестили мене в тих коротких хвилях, котрі ми ще відтак бачилися з собою? Як гадаєте? Ех, Олю Олю! Житє моє зложене з паперу та всякої погані, — а й любов, той єдиний цвіт — також переважно папіровий! Доки воно так буде? Чи може на всігди? А ще до того мій нещасливий темперамент! Ти дармо боїшся, щоб я не полюбив другу. Ти думаєш, що се для мене можлива річ? Ні, серце моє! Я такий чоловік, що як привикну до чого, а ще радо, — то відтак нічо, бачиться, не може м’я від того відорвати. Я не запалююся в хвили. Для мене нема певних надто сильних вражінь (вони в мене всі досить сильні), — я мушу вперед зжитись з думкою о певній річі, — а відтак ажень привикну до тої річі самої, бо вона міні видаєся давно знакомою”. Згадуючи перші три роки свого кохання, він писав: „Ех, як би Ти була знала тоді, що в мині діялось, який біль кипів не раз, — Ти певно... Але що говорити про минуле! І тепер ще діло не зовсім ліпше, — і тепер не раз біль вертає з дивною силою і міні не раз хочеса зійти з ума, щоб все, що тепер є ціле та впорядковане в голові, поломалося і перемішалось в одну сіру, безбарвну масу, в котрій би ні я ні ніхто другий не міг найти ладу. Зірко моя ясна, а так далека, — коли Ти прилетиш до мене? Чи успокоїш, чи улічиш Ти мій біль?...”

Помітивши, що впав в елегійний тон, хоч бажав написати щось веселого на свята, подавав ось яку причину цього: „А знаєш, я де пишу, інощо скінчивши писати комедію, — бачиться, під час писання смішних річей зібрався в мині елегійний матер’ял, а тепер виливається”. Але одна елегійна замітка насунула таку другу: „Ти питаєш мене, чи дуже я сміявся, з того магічного перстения? Ах, Олю, Олю, — коли що, то той перстїнь навів на мене сумні думки. Щось такого, як почутє слабости, безнадійність, — щось темного, холодного... А знаєш, чому? Ти мимоволі, може й мимо відомости, висказала там свої думки: якого би житя Ти бажала зо мною? Чого потрібно би Тобі до щастя? Правда, моя голубко? Я з того не хочу Тобі робити найменшого закиду. Я сам давно знаю, якого житя Ти бажаш: руху, товариства, а зовсім не сиджїня в селі, в пустини.

Я знаю, що воно природно, конечно, — знаю однако, що Ти пристала би в разі конечности на всяке житє, — але бажанє — одна річ, а конечність — друга. Чи зможу я виповнити Твої бажання? А тільки тоді знов я зможу бути щасливим. Замкнути Тебе в вузку клітку з собою, де Ти, може й охітно для мене, але навкірки своїх природних бажань, мусіла б сидіти та звільна в'янути, — ах, се було би для мене найбільшою мукою. Але що ж, — в тім згляді ще ніщо журитися, — побачимо, що буде, і не перестанемо старатись. Може і з нас будуть люде!”

З приводу того, що Ольга підписалася нареченою Франка, він писав: „Серце моє, — якось собі не можу пригадати, коли то були наші заручини. Коротку, бестія, пам'ять маю. А може то тільки...” Зазначивши, що для Ольги не новина, що він кохає її „так горячо, як... як... ну, розумієся, як нічо більше в світі”, захоплював адресатку ось до чого: „А там під час свят не забудь вечерами дещо собі позанотовувати, — може деякі колядки, слова тощо, може сцени, анекдоти, характеристики людей, — се ж усе для Тебе, будущої письменки, самі важні річі і придадуться дуже”.

Хоч Франко обіцяв написати під час свят, але не міг виповнити обіцянки, „бо мав через свята багато роботи, ледво упорався”. Оповівши про заняття, які перешкодили йому написати листа, він признавався в листі від 15 січня 1879 р.: „Знаєш, любя моя, — вчора, одержавши Твій лист, я був дуже лютий на себе. Що за погана в мене натура — жартувати, коли не вмію делікатно, а кожний жарт виходить такий грубий, незграбний і разить кожного! По якого чорта міні робити гризоту людям своїми глупими жартами, а ще перед усім робити гризоту Тобі, моя зірочко, Тобі, котру я рад би видіти найщасливішою, веселою, хорошою понад усіх! Але що ж зробиш зі мною! Кілько разів я сам на себе лючуся за такі річі, а все таки мене не покидає тота погана вдача! Одно тільки мене дивує, — як Ти, знаючи таку мою натуру, могла мене полюбити, — даруй, любочко, може знов ображую Твоє чутє, але я сам бачу, що нізачо мене любити! Але тьфу, — покину тоті погані думки, — і так з них ні міні радости ні Тобі. Пощо нам мучитися всякими поганими рефлексіями тепер, поки наша любов ще горячо палає, поки ми ще молоді і маєм силу до боротьби з житєм? Прийде старість, то тоді й без нашої волі „Бабуня-Грижа” засяде коло нас, а тепер цур їй! Не правда, серце моє?

„А знаєш, що вчора в вечір, не можучи довго заснути, я думав собі — написати до Тебе цілий лист в елегійнім настрою. Та добре, щом не писав го вчора вночі і що м'я зацікавила була історія старих Перзів, але писанє відложив'єм аж до нині. Ну, нині, богу дякувати, — день, а день проганяє чорні мисли, і хоть і хочеш, та годі писати елегійно. Впрочім і думка міні прийшла, що такий лист не тільки для мене мука, кілько для Тебе, бо при писаню

бракція і мисли міняються швидко, а при читанню одно щонебудь застрягне в мозок мов шило і сидить там і вертить довгий-довгий час”.

Франко тішився дуже, що на святах Ольга знайшла час „на літературну роботу”, і дуже цікавився нею. Не знав іще, „коли буде мож друкувати Золя, бо ще нема грошей та й навіть нема на них швидко надії”. Дописуючи лист уночі об 11 годині, між іншим повідомляв, що довідався від Полянського, що „Кружок” влаштує вечір з танцями 28 січня, і з приводу сподіваного приїзду Ольги на нього писав: „Розумієся, вам треба приїхати бодай день наперед, так, що можна Твій побут у Львові числити на 3 дні. Що за радість — три дні знати, що моя кохана Ольдзя близько мене, що бодай раз на день, бодай здалека буду міг її бачити! Не можу писати багато, — перо випадає з дрожачої руки, думка все відкладає на пізніше, на тоті солодкі хвили, коли побачимося. Кружок при кінці запуст, кажуть, буде давати ще й другу забаву, але Ти на то не спускайся, то ще хто знає, на двоє баба ворожила, — Ти приїзди на першу. Добра ніч Ти, серце, цілую Тя сто раз, не раз. А щоб друга картка не виглядала так незносьнопусто, то я ось що, — перепишу Ти початок тої поеми, котру переводжу в тій хвили, серед щасливих надій, про котрі навіть подумати не можу, щоб вони не сповнилися. Най дух великого поета Шеллі, котрого писання смію перекабачувати, — літає над Тобою і най вітхне Тобі таку любов, таку ніжність, якою сам палав”, пишучи початкові строфи поеми „Цариця духів”.

Відповідь Ольги від 22 січня на цей лист задержалася, — це найдавніший її збережений лист до Франка. Повідомляючи, що він запізно дав знати про бал, просила його не сумувати, бо хоч не 28 січня, то пізніше вона приїде до Львова. Написавши про дещо з сучасних своїх новинок, тужила за недавнім: „Ах, Івасю мій любий, де поділися тоті наші давні лолінські вечерки, коли то був з нами п. Павлик? Все бувало заведем якусь займаючу бесіду, або хоть і забавлялисьмося по-дітинному, то все то не видавалось мені так abgeschmackt, як тепер. Признаюсь, що я тогди найбільше навчилася. Чи вернуться для мене ще такі веселі недармовиті години? Чому я далеко від Тебе? Мені нудно, бо я сама і все мов чужа посеред товариства. Агі! — чи видиш, Івасю, який Ти вплив маєш на мене? Ти не раз любиш переходити на елегійний тон, а мене також надибало”. Але дописуючи листа 23 січня, стала вже іншою і між іншими зітхала: „Ей, коби то ми борзо побачилися з собою. Мені все лиш то на гадці. Конечно буду вже штудерувати так, аби поїхати до Тебе”.

Втішений сподіваним приїздом коханої, Франко так почав свій лист від 26 січня 1879 р.: „Нині получив твій лист, котрого від кількох днів ждав дуже нетерпеливо. Зовсім не засмутився тим, що

Ти не приїдеш на бал, але засмутився хтось другий, — *nieszczęśliwy* р. *Olesków*, аж поки я го не потішив, що може незадовго приїдеш. А знаєш, се навіть ліпше, як Ти приїдеш не на забаву, а так: будеш мати більше вільного часу, будем могли довше бачитися. А то я й так уже міркував собі, що Твій приїзд на бал наробить тільки жалю нам обоім, то є, будем видітися зовсім коротенько або й зовсім ні. Бо порахуй. Приїздите до Львова, возьмим, рано в понеділок, — перед полуднем видітися годі, хіба з полудня або вечером, на другий день приготования до балу, вечір бал, а в середу від'їздите та й по всьому. А так, то маю надію, що будем могли бачитися хоть зо три рази, та й то не на коротенький час, а бодай з-по на кілька годин. Правда, любцю? Ах коби то вже раз діждатися тих солодких, так горячо пожаданих хвиль, коли буду міг побачити Твоє любе личко, стиснути Твою руку, притулитися до Тебе, як до сестри, до приятеля широго! А знаєш, — я, кілька разів подумаю о Тобі, все уважаю Тебе чимось вищим від себе, сказав бим, — святійшим (не гнівайся за тото слово), — і міні робиться так легко і любо при такій споминці, немов я справді сиджу коло Тебе серед пречудної лолінської природи, — сиджу так близько-близько, що чую, як б'єся Твоє серце! Ах, Олю моя, коли то щезне той простор, що тепер так незносьно-широко лежить межи нами? Але ні, — не на сей темат! Ти ж прецінь незадовго приїдеш до Львова, — простор той бодай на пару день — щезне! Як я тішуся наперед Твоїм приїздом, — який я живий, веселий тими днями! Павлик жалуєся, що єго тепер напав песимізм, неохота до праці і житя, — а я немов і не розумію, що се такого. Але може воно й з тої другої поїздки нічого не буде?... Ах, се було би нефайно! Не бачити Тебе більше, як пів року, а бути на волі, не в тюрмі, — я, бачиться, не видержав би! Свойов дорогов, що на весну, по великодних святах, думаю постранствувати до Лолина, як ті турки до своєї Мекки, — але до того часу ще зима, холод, сніг, смерть!”

З приводу відносин Ольги з мужчинами Франко запевняв, що він не боїться „конкуренції”: „Ти ж знаєш, — писав він, — що я не егоїст в жаднім згляді, а найменче в такому, як любов, котра при всякім обмеженню і стисненню мусить щезнути, котра йде в парі тільки з свобідним поступованєм. Ти знаєш, що для Тебе іменно я бажаю якнайрізномірнішого товариства, пізнання всяких характерів, се ж усе для будущої повістеписательки — скарб. А що до такого разу, як би Ти залюбилася в кім другім, — не гнівайся за таке разсужденіє, воно чисто теоретичне, — моїм пером не керує ані плохо укрита заздрість, ані безпідставний якийсь гнів, — то і в такому разі я знаю, що »серцю не розкажеш«”. І далі висловлював такий погляд на кохання між освіченими людьми: „Любов така, якою вона повинна бути у людей образованих і свобідних від

усяких пересудів, повинна опиратися на стислій науковій аналізі власних характерів, цілей, змагань, се раз і, подруге, на докладнім пізнанню людської природи взагалі, на пізнанню тих прав натуральних, котрим підлягає, людський дух і людське тіло. Тоді всяка зміна, котра незнайомих людей поражає мов грім з ясного неба, а не раз навіть зводить їх з розуму, — для них буде ділом природним, конечним і справедливим, не відбере їм супокою, бо дозволить їм слідити причини в перших зв'язках і обрахувати наперед skutki. Такі тільки люде можуть любитися сильно, спокійно, довго так, як любиться своє житє, сонце, воздух, природу, думку, котрій посвятилося свої сили, переконанє, — бо кохана людина буде для них також частиною всего того, значить, потребою житя. Але силування, присяг, приречень ніяких ту не повинно бути”.

Закінчуючи листа, Франко запевняв Ольгу: „А на закінченє хтів бим Тобі ще раз сказати, як я Тебе люб'ю, як сильно, широко я Тебе люб'ю, як рад бим Тебе побачити, поговорити з Тобою, як завидую п. Руденькому і всім тим, котрі бачуть Тебе щоденно, бесідують з Тобою, забавляються... але ні, о тім не буду говорити, се занадто болить”.

Ждучи на відповідь Ольги, Франко страшенно нетерпеливився і висловив це на початку свого листа від 7 лютого 1879 р. в реченні: „Ах, як же то довго, страшно довго було ждати Твого листу!” Чекав його в неділю, а одержав аж у п'ятницю. Не робив їй закиду з приводу цього, бо знав, що „мусіла мати різні перешкоди, бо інакше була б відписала давнійше”. Шкодуєчи, що Славко не міг швидше вручити йому листа Ольги, Франко писав: „Найгірше то, що Ти, серце моє, будеш ждати письма і так мучитися та вичікувати, як я тими днями. Що се таке, що літом, коли ми ледво раз на місяць обмінювалися кількома словами, міні було якось не так вкучно ждати Твого письма, — а тепер, коли письма стали приходити частійше, я формально з розуму сходжу, сам не свій, коли нема від Тебе листу в той день, коли після мого вирахованя повинен би бути! Ах, та ні, я знаю, що се таке! Як чоловік сидить в душній тюрмі, то споминає, правда, з жалем про чистий воздух, — але поволі відвикне від него, — але коли на хвилину вийде на двір, дихне свіжим, ясним, здоровим воздухом, — а відтак єго женуть назад в тісну погану клітку, — ах, тоді смерти хочеся. Так і Ти, любя моя, стала тепер, коли можу частійше обмінюватися з Тобою думками, — неначе чистий воздух для мене, немов сонце ясне, з котрим чоловік не може розстатися. Ах, сонце моє, — в днях поганих, в днях смутку, розпуки, самоти, погани — я відвик був від Тебе, я думав, що зможу зовсім Тебе забути, думав, що зможу вічно жити в тій погани, — а може думав і ще що інше, — та чорт побери і ті дні і ті мисли. Але тепер, коли Твій образ знов віджив перед моєю душею в цілій давній красі, коли Твоя любов наново огріла мене і отрясла з леду і всякої погані, — любцю моя, тепер я не

можу подумати собі, чим би я був без Тебе, — не можу представити собі, на які би я зійшов дороги, як би прийшло розстатися з Тобою на всігди! Я тепер ажень пізнав, який неоцінений скарб для мене — Твоя любов. І тими днями, коли довго дармо я очікував Твого листу, — міні переходило вже через думку, чи не загнівалася Ти на мене за мій послідний лист (він на око може видатися не то дурний, але й достаточного поганий), а особливо, коли довідався від Олеськова, що Ти написала до Славка, а ту Славко не приходив до мене! Ах, се було вчора, в четвер, — я сидів за роботою, а Олеськів прийшов і зачинає повідати, що „панна Ольга приїде на баль”. — Відки се знаєш? — питаю єго. — „Славко ми казав”. Я не питався далі, але — та що впрочім розповідати, — міні встидно, що я тепер зробився такий слабий і чувствительний”.

Розбираючи теоретичну частину Ольжиного листа, Франко називав помилковою її думку, наче він уважав її дуже ревнивою. Він писав: „Хіба я не знаю, яке мусить бути Твоє положенє серед таких обставин, в яких ми тепер находимся? Хіба ж я не чую по собі, що розірванє зв'язи між нами підтяло би всю мою силу, всю надію на будуще щастє? І хіба, значить, бажанє — вдержати тоту зв'язь мож назвати заздрістю? Ні, ніяким світом! Се ж іменно любов, чиста і сильна, ущасливорююча, — а не заздрість, котра боїться кожного самостійного кроку, кожного вільного слова другої людини. Такої заздрости ані я ані Ти не знаємо і не можемо знати, доки з наших голов не вивітріли думки про вільність кожної людини, а, надіюся, тоті думки не вивітріють з них ніколи. Правда, душе моя! Будь про то спокійна в тім згляді! Так, як я був заздрісний, заким Твій перший поцілуй ущасливив мене, — такий заздрісний, я й тепер, — то є бажая так само, щоб Ти любила мене не питаючи, що далі, що крім того! Та й впрочім, думаю, занадто й характерами ми вдалися такі, що не зуміємо легкодушно розлюбитися, а зав'язати нові зв'язи, — а такі характери то для заздрости дуже камениста ріля”.

Ольга висловила в своєму листі думку, що подружжя „установлене задля довірія між супругами”. Франко називав цю думку невірною, обіцяв незабаром розібрати це питання в окремій розвідці і додавав: „Так само й мій лист не конче такий без ціли, хоть ціль єго трохи далека і, признаюсь, предмет був вибраний троха не в пору; але прийде такий час, коли се питанє будем мусіли розв'язати ґрунтовно. Та се ще далекі річи. Ах, коби вони були близькі!...”.

Повідомляючи, що своїм звичаєм перервав початі роботи і писав для „Правди” оповідання з свого шкільного життя, — але не з Дрогобича, а ще з села, Франко писав: „Не знаю, чи надрукують її, — але як надрукують, то я пришлю Тобі. Може троха напудишся мого

портрету, який там змальований, але думаю, що аж з цілого ряду таких портретиків з різних літ моїх шкільних часів потрапиш пізнати, який дикий і поганий чоловік я був до знакомства з Тобою і яку огромну, корисну перемену в цілім моім характері зробило тото знаомство і моя любов”.

Мріючи про Ольгу, її приїзд і про своє майбутнє побачення з нею, писав, що коли подумав про її приїзд, тисячі надій, сподівань і тривог промайнули в його голові, і додавав: „Але що, — буду ждати, — побачимо, що з того вийде. Вже 12 година. Кінчу, бо завтра тре вставати о $1\frac{1}{2}$ до 9, йти на виклад або кінчити повість. До звидання, зірко моя, — до скорого, милого звидання! Ах, ще 6, чи там 5 день, — як їх перебути, а не попасти в горячку?”

На другий день уважав Франко за потрібне в довшій дописці подати свої думки на тему її приїзду, думки з того часу, як поклався до ліжка: „Не можу відослати сего листу, — починав він свою суботню дописку, — щоб не написати ще кілька слів до Тебе, моя любочко. Се ж тільки всего нашої розмови, а я рад би, щоб тота розмова не то що була якнайдовша, але щоб ми не потребували її ніколи переривати”. Бажаючи, щоб Ольга під час свого перебування у Львові постаралася викругитися від Руденських на той час, коли завитає до Франка „так, щоб вони не підозрівали нічого”, він міркував: „Се лихо, що нам на вулиці не мож разом показуватися, бо ту багато людей знає мене, — зараз би пішли всякі пльотки і чорт зна що, — а я того не хочу. А до тебе до готелю міні зайти також не мож, хотьби під маскою якогонебудь Славкового приятеля абошо, — чорт знає, може також бути не зовсім гарно. Значить, єдиний вихід, що Ти будеш у мене. Ах, як я тішуся наперед тою хвилиєю, може більше тішуся, ніж треба, — але що ж, таке вже тото мізерне серце людське: es will die Freude schnell auskosten. Прощай, моя Олю дорога, моє житє кохане, і старайся уладити якнайліпше все, що тільки буде від Тебе залежати. Я, з своєї сторони, также постараюсь зробити, що зможу”.

До Львова приїхала Ольга з двоюрідним братом, студентом права, сином Руденського. У Львові був брат матері Ольги, урядовець; Ольга заїхала до нього і в його домі бачилися з Франком, який прийшов туди з братом Ольги Ярославом. З листів Франка виходить, що коли Ольга поверталася, її проводжав і Франко. Повернувшись до Львова, він написав листа, де, подавши „невеличку фактичну історію двох днів”, переходив до своєї внутрішньої історії і на початку її писав: „Передовсім мушу Тобі сказати, що після цілої історії чуюся таким сильним, здоровим, вдоволеним, веселим, охочим до роботи, що, бачиться, тепер зможу переломати всякі труднощі, які міні послідними часами насувалися”. Розповідав, що задумав увечері знову засісти писати повість про „Івася Новітнього”, бо „справді, щоб бути правдивим поетом, писателем, щоб

змочи цілковито „вийти з себе”, перелятися в тих людей, котрих описуєш, треба, — писав Франко, — вперед самому пережити такі хвили, як ми переживали, такі погідні, щасливі, веселі хвили, котрі заповняють собою всю єго істоту, зміцнюють єго організм і не лишають по собі ані одної тіни, ані одної прикрої споминки, ані одного внутрішнього закиду, що — ось се було зроблено не добре, се не хорошо, сего за мало, сего за багато. Такі хвили правдивого, органічного вдоволення, полученого з удоволенням психічним, духовим, трапляються рідко в житю людей і то в житю тих навіть не-многих людей, котрі до него спосібні”.

А переходячи до Ольги, продовжував: „Справді, штука сказати, що я тепер гадаю о Тобі, — хіба бим хтів виразити се звичайними, плиткими фразами, що поважаю Тя, як уперед, — а люб'ю далеко дужче, бо ліпше знаю, — що вражіння, які я виніс, були такі хороші і щасливі і чисті, що з них не могло виродитись нічо погане або нечисте або сумне. Чи се толкованє ясне досить? Думаю, що ні, бо воно ані не виражує моїх мислей досить сильно ані не оперте на докладній аналізі тих вражінь. Ах, до такої аналізи в мене ще не було часу! Я так, як той купець, що привіз з Індії повен корабель всяких дорогоцінних скарбів і тішиться ними, люблюєш наперед їх красою, хоть ще не мав часу розпакувати їх і придивитись кождоу кавалкови зосібна. І в тім нема нічо злого. Я ж звичайний чоловік і не можу — не хочу аналізувати сейчас кожде хороше вражіне, котре мене вдовольює, тішить, ущасливлює само собою, без усякої аналізи. Впрочім і до того буду мав пізнійше досить часу, — а тепер можу тільки взагалі тішитись всіми хвилями, пережитими з Тобою”. Він бачив „в будушійм багато подібних, ще щасливійших і кращих хвиль, — і чого ж більше бажати?” — питався Франко і відповідав: „Жалувати, що ми розсталися? Аджеж стрічаючись знали ми добре, що розстатися мусимо, — навіть думали, що швидше, ніж справді розстались. Журитися тим, коли то ще побачимось? А се що по-може? Побачимось, як обставини дозволять, — а тоді, значить, і подружитись час буде, не тепер. Ось які мої мисли!”

Одержавши відповідь Ольги, Франко писав до неї: „Твій лист дуже мене втішив, а особливо порадував мене Твій ясний і розумний погляд на цілу історію „пахажденій”. Так, серденько моє, треба дивитися на житє, так треба дивитися передовсім жінчині, а ще жінчині образованій і еманципованій від нашого вузькоглядства і пересудів. Ти знаєш, що такою жінчиною я все уважав Тебе і гордився Твоєю любовою з тої причини”. Почавши писати листа в суботу пів до дванадцятої години вночі, він закінчив його в неділю вранці, так починаючи недільне продовження: „Люб'ю моя, — як то гарно, скоро встанеш, сейчас перша думка, перше слово о Тобі, а ще краще — до Тебе!” Думаючи, що це останній лист до Ольги в Іваниківку і не знаючи, коли мотиме написати до неї, він

продовжував: „Так, значиться, треба би якось закінчити тоту окрему періоду нашої переписки. Ти тямий, як я перший лист до Тебе написав — повен питань, на котрі, розумієся, відповіді не швидко діждався. Ось тепер прийшла міні думка написати до Тебе лист, але повен просьб”. Свої прохання виписав Франко в трьох пунктах. Він просив її, щоб, „приїхавши додому, засіла вечерами до писання ескізів або повісток”, щоб не забувала про переклад „„L'assommoir“ Золя, щоб списувала „слова, фрази і прикладки народні”. Обіцяв прислати весною „обширніші табельки до статистичних обрахунків”, а покищо подавав „табельку” про помешкання. Просив прислати на ім'я Славка збірку пісень Вацлава Залеського.

Другий збережений лист Ольги до Франка має дату 28 лютого 1879 року. Тут передавала вона зміст свого листа до батьків після подорожі до Львова: „Описалам їм, як знаєш, свою поїздку, єї повід і причину, — що малисьмо їхати на бал, але вуйко заслаб, то трафилась ми дурничка так дешево дістати білет на колію, за 90 кр., що заїхалам до пані Гор(одискої) і т. д., а всьо то ще з ріжними доповненнями та прикрасами, що в цілости і виглядало дуже невинно і льояльно, бо писалам то з почутєм глибокого переконання своєї правоти і учтивости (стосуючись до не своєї дудки). Я страшно не люб'ю туманити людей, мені то тяжко приходить, сумліне моє противиться тому, але що діяти, коли я в таких обставинах, що сли не добрим способом, то хитростю”, а зокрема, коли цим способом не шкодить нікому, а собі зробить полегкість. І тоді, і другий раз пізніше писала додому про гроші на дорогу, але до часу, коли писала листа, не одержала ні листа, ні грошей. Гублячися в здогадах, Ольга писала: „Міхаліна повідає, що може добре татко шмигнули до Львова. — Ага! на деякі звіді — відповідаю. Ну, а конець-кінцем до чого би то довело? На коліна мене не вігнуть, бом уже за велика до такої операції. А сли б вже не хотіли приймати мене до дому, сли би ся вирекли, то написали би хоть, аби Міня вертала домів. А я вже потому дала бим собі раду. Хто знає, ци би й не ліпше було так. Зразу було би може трохи умно, але потому... От мені вже й так тужно за Тобов, верталабимся й зараз, коби нагода яка. З Тобою ж жилобися мені в примір ліпше, веселіше і свобідніше”.

Закінчувала Ольга свого листа словами: „Івасю любенький, хотіла бим „панежітса” перед Тобою бодай словами, так, як я розумію, як розмовляю з Тобою думками, коли в хаті світло погасне і коли мені перед очима закриєся всьо то, в чім ніколи не находилам уподобаня. Але вибач, миленький, на сей раз не маю часу, спішуся, аби вислати лист на пошту. Та й ще тепер треба нам придумувати, штудерувати в світі, а ніяк пеститися! Може у другім листі. Ти ми віриш. Я Тя так люб'ю!”

Довго чекав Франко звістки від Ольги, як писав на початку свого листа від 15 березня 1879 р., а саме: „Довго, дуже довго ждав я Твого листу. Надіявсь, що, як єс обіцяла, напишеш до мене перед своїм від'їздом з Іванківки, але дармо. Впрочім се не важно, а важно те, що у тебе діло благополучно. Дуже мене се тішить і думаю, що хоть татко пізнійше й дізнаються, то час затре вразливість. Але й сего не треба”. Повідомляючи, що перед одержанням її листа він довідався, що поліція конфіскувала його переклад Геккеля¹, писав з цього приводу таке: „Се скандал — і я маю надію, що мені віддадуть увесь наклад, — а ні, то будем писати і кричати по газетах. Чи сак се буде, чи так, — я все таки думаю друкувати Дрібну бібліотеку дальше, се є в слідуючій зошиті Байронового Каїна, а як мож найшвидше Золя. Присилай, любко моя, по кусникові, по кілько зможеш, і то так, щоб якнайшвидше зібрався перший розділ”.

Подавши декілька звісток, Франко закінчував: „Се всі новини, які мав я Тобі сказати. Та й що у мене за новини! Християнин сидить та пише, читає і годі. Що ж, — гадаю, Ти не загніваєшся, як я з тим ураз і закінчу се письмо. Не гнівайся, солодка моя Олю, — бо тою проклятою цитриною так гидко писати, — чоловік мусить сліпати, щоб не згубити сліду, а покищо, то й усі мисли з голови чорт побрав. Як буде мож по-людськи, то я відплачу Тобі за се коротке письмо. А при тім у мене ще нині й робота й гризота по поводу тої навідженої конфіскації, — так, що й придумати годі, о чім з Тобою говорити. Ах, коби то Ти ту була, коби я міг раз-у-раз дивитися на Твоє личко, в Твої ясні очі, то до мене не приступала би така погань, як тепер! А то що зробиш”.

Про Ольжин переклад Золя Франко в найближчому листі писав таке: „Жаль, що не прислала „L'assommoir” першої частки. Я писав Тобі, що ту рішено друкувати по святах і мені „Assommoir”, яко найзнатнішу повість Золя, а крім того взяту з робітницького життя. „La Cugée” буде друкуватися відтак або й рівночасно, бо зошити будуть виходити не одним тягом, але переплітані. Для того будь ласкава прислати перший розділ перекладу, а як мож, то відорви з книжки й відповідний текст, тільки так, щоб не роздирати аркуша”.

Про поїздку Ольги до Львова довідався її батько тільки пізніше, і це ще збільшило його негативне ставлення до Франка. Становище

¹ Звістка про конфіскацію згаданої брошури в Франковому листі допомагає виправити дату листа з 15 лютого на 15 березня. Про саму конфіскацію „Слово” (1879, № 25) від 15 березня в новинах під заголовком „Конфіскація” — повідомляє так: „Ц. к. поліційні органи конфіскували 1 (13) березня в друкарні імені Шевченка переклад викладу Häckel-a: Über den Ursprung des Menschengeschlechtes, друкованих у популярних виданнях Вірхова і ГольцENDORFA в Берліні”.

Ольги вдома ставало нестерпним. Тому й згодилась вона віддати свою руку богословові Володимирі Озаркевичу, синові попа і депутата Івана Озаркевича. Володимир Озаркевич був у Лолині ще перед виїздом Рошкевичівен до Іваниківки, пізніше з'явився в Іваниківці, а після повернення Ольги до Лонина почав частіше бувати в Рошкевичів.

В дальшому листі, написаному в неділю після полудня, без дати, але без сумніву в квітні 1879 р., Франко дякував Ользі за адресу: „Се велика річ, бо тепер чоловік принаймі міг буде написати письмо, як бог приказав. Лиш не знаю ще, хто ми заадресує, хоть се, як видиш, — байка”. Тут між іншим він висловив своє незадоволення з того, що Ольга робила собі докори за витрату Франком 10 гульденів для її приємності. Він писав: „Ні, серце, — не то 10 гульденів, а й жите і все щастє своє я рад би посвятити для Тебе, то є, коли б се для Тебе принесло щастє. Але впрочім — що я говорю! Ти прецінь — ураз зо мною — давно відкинула теорію всяких жертв і посвячень і знаєш, що в житю нічо не робиться з посвячення якогось ідеального, а все робиться з розумного обрахования, з розумного егоїзму, котрий віддає менче добро, щоб набути більше, — і що жите само ніяких других превиспренних жертв від нас ніколи не вимагає”.

В дальшому тексті листа між іншим заохочував він Ольгу до літературної праці: „Щодо Твоєї літературної роботи, то зовсім не страхайся ані не трать надії. Ту тільки щоби охота і пильність та старанність, то мож дійти до значної висоти, не потребуючи при тім бути ані генієм, ані навіть великим талантом. Аджеж гляди тільки, які люде задають тон у нашій журналістиці. Жінко, — і Ти би не встидалася вже тепер, як би Тебе порівнав з ними, хоть би не написла ще нічо оригінального, а вони своїми оригінальними дурницями позадрукуювали стоси паперу! Пиши наперед то, що Ти ся найліпше удає, — коротенькі ескізики, розмови, замітки, сценки, не питаючи, що з них вийде і до чого вони здадуться. Всякий образ, який Тобі насунеся, старайся якнайвірнійше схопити на папір і такі уривочки покищо складай до купи, то є, до шуфляди. Колись, як достаточо випробуєш своїх сил в таких кусничках і проясниш свій погляд на цілість життя і на глибоке значінє фактів, — то і прийде така хвиля, коли якийсь незвичайний факт поразить фантазію і більша цілість немов сама собою зложиться з призбираного матеріалу. Та-ким способом працюють всі знатні реалісти, особливо Доде і Золя, — таким способом треба й Тобі працювати. Особливо постав собі таке правило: не пропустити ані одного дня, щоб бодай маленького свисточка, дрібонької записочки не доложити до колекції. А се дуже легка річ, — бо хоть би цілий день і яка робота Тебе занимала, то все ж таки підслухати і підглянути можеш тисячу фактів, — а вечером, заким ляжеш спати, — сядь на хвилю і спиши

на карточці або до нотатки, що Ти з усього найсвіжійше лишиється в пам'яті. Се єдина дорога — виробити свій талант, і я думаю, що Ти стрібуєш на ню ступити”.

Переходячи до питання відносин Ольги з Озаркевичем, Франко писав: „Не бійся, не стану дораджувати Тобі — йти за него, бо сам чую аж надто добре, що, стративши Тебе, — стратив бим всяку опору в житю, всяку надію і пропав бим, як пес на ярмарку. Твоє захованє і відповідь, яку Ти дала татови, зовсім похваляю, так само і тоту неохоту до роздавання кошів, яку почуваш супроти д. Озаркевича. Думаю, що сему лиху буду міг я допомогти таким способом, що напишу до Озаркевича лист від себе і розкажу му отверто і чисто, як з нами стоїть діло; — а тоді Ти не будеш потребувала критися і увертатися перед ним, але зможеш також говорити з ним на чистоту. Я се думав собі уже давно і, бачу, навіть говорив Тобі, — для того будеш знати, що се не є *ein übereilter Gedanke von mir* і що пишучи до него, буду старався написати якнайделікатнійше і найосторожнійше, так, щоби не сказати ані за много, ані за мало, впрочім копію листу перешлю й Тобі для ліпшого зорієнтованя. Се буде по моїй думці єдине розумне діло, яке можу я зробити в тій справі. Над стилізацією листу, котра представляє немало трудностей свого рода, подумаю докладно і думаю, що не скажу там нічого такого, що приносило би або Тобі якунебудь уйму або могло якнебудь неприємно вразити єго. А чень відтак, коли таким способом зрівнаєся дорога, зможеш Ти лекше приступити до виконання свого плану”.

Ось текст листа Франка до Озаркевича, пересланого в копії також Ользі:

„Дорогий Добродію!

„Передовсім мушу перепросити Вас за дві річи: — одно те, що смію пригадатися Вашій ласкавій пам'яті і віднестиє ні з сего ні з того до Вас в ділі, так сказати, внутрішньої політики, в ділі інтимнім, в котре би не повинен втискатися посторонній чоловік, — а друге те, що не підписую свого імени під листом, — не для якої там небудь анонімности, — а так, для уникнення можливих неприємностей політичної і поліцейської натури. А тепер позволю собі приступити просто до діла.

„З листів панни Ольги Рошкевич до єї брата а мого доброго знаємого і товариша довідався я, що Ви задумали старатись о єї руку. Може я зле виразивсь, — простіть, що не сказав інакше, але я хотів лиш то написати, що справді довідався. Що Ви сего діла не берете так, як беруть другі укінчені богослови, то є, справді стараються о руку, заким всіли пізнати і полюбити дівчину, — за се ручить Ваш чесний характер і Ваше поступованє. Ви бували в Лоліні кілька раз, всіли запевно пізнати панну Ольгу і полюбити єї, — що впрочів річ зовсім природна, — значить, я не можу Вам ні в чім

ні одним словом докорити. Я знаю крім того, як Ви обережні і майже несподівані були до виявлення їй свого чуття, заким рішилися почати діло насерйозно. Значить, і за се Вам моє повне поважанє, навіть моя щира подяка.

„Пощо ж за тим сей лист? — питаєте Ви. Сейчас постараюсь Вам відповісти.

„Не знаю, чи звісно Вам, що я в протягу кількох літ, поки ще був легальним чоловіком, а не проскрибованим і не зачумленим, був у о. Рошкевича і — розумієся — пізнав і полюбив панну Ольгу і просив також родичів о її руку. Відповідь одержав я зовсім розумну: ми не противні, — але впрочім до сего діла ще маєте час. Ніяких формальних заручин, розумієся, не було, бо ані о. Рошкевич, ані в останнім ряді й я не великі охотники до формальностей. Чи і як відповіла панна Ольга на моє чутє, — про се я не буду Вам говорити, про се Вона скаже Вам докладніше, скоро заговорите до неї зовсім отверто і широко. Значить, — головний предмет мого листу вже поданий. Позволю собі зробити з него кілька висновків практичної якості.

„— Ну, добре, міг би сказати дехто (надіюсь, що Ви, знаючий характер панни Ольги, сего не скажете) — любила, але чи конче ще любить? Може перестала? Звісна річ, що страта надії на житє з любленою людиною і любов саму може підтяти. На се питає я також не відповідаю, — але живу і держусь на світі лиш тою надією, що не перестала любити, що дівчина, котру я так добре пізнав і так горячо полюбив, не могла так швидко заперти для мене свого серця. Прошу не брати сего за якесь „Selbstüberhebung”; я не говорю ту о собі, ані ми то в голові виводити на світло якісь власні — більше або менше фантастичні преімущества; я лиш хотів то сказати, — що вона не вміє швидко забувати, вона з тих характерів, котрі лом’ються, а не гнуться, і полюби она всякого другого на моїм місці, — зробила би так само.

„А друге питає зовсім а contrario. Чоловік, як Ви, котрий пізнав і полюбив її горячо і сильно, — має право спитатися мене: а хто ж ти такий, що стаєш міні поперек дороги? На якій підставі смієш ти жадати її любови для себе, коли перед тобою нема будучности, а йно пустиня? Чим ти їй потрапиш винагородити її любов? Чим ти потрапиш забезпечити їй її свою долю? І чи не повинен ти, коли її любиш, сам зречися її любови, сам наклонювати її до того, щоби пішла за мене, котрий її забезпечить житє і будучність?

„Ах, Добродію любий, — такі питання трапляють мене глибоко і я чую їх правду і чув її віддавна, і кілька вона муки принесла міні, сего не буду Вам говорити. Скажу Вам тільки одно, що се, що виражене в останнім питаню, я вже робив: дізнавшись, що Ви стараетесь о її руку, я через брата радив їй забути о мні і йти за

Вас, раз для того, що з Вами все ж таки жити можна по-людськи і краще, як з кимнебудь другим, а відтак і задля тої обезпеченої будучности. Яка була відповідь на ту раду, — я Вам не маю права сказати, — вона може. А щодо моєї будучности, котра ні з сего ні з того стала ту мов баран у парастасі, — то можу сказати Вам, що я не трачу ще надії і не смію її тратити, поки жию і держусь на ногах, бо знаю добре, що що роб'ю, — роб'ю для неї, для її колишнього щастя.

„Я скінчив. Надіюсь, що слова мої не зроб'ять на Вас такого неприємного вражіння, яке б міг зробити прямий відказ з її сторони. Смію догадуватись з її слів, писаних до брата, що такий відказ був би й для неї самої дуже неприємний, бо вона вміє цінити і поважати Вас за Вашу ширість і Ваші гуманні, чесні мисли. Як би я смів Вам радити, то радив бим поїхати до Лолина і поговорити з нею зовсім отверто і без церемоній, як товариш з товаришем. Для обезпечки, що я не збрехав ні в однім слові, — можете показати їй, або й кому вважаєте, — мій лист.

„Думаю при тім, що така справа, як наша, не може стати на заваді нашій приязни і що противно любов до такої людини, як панна Ольга, — зблизить і нас більше, і в тій надії остаюсь

Ваш приятель”.

Перед своїм рішенням написала Ольга листа до Франка, на якого одержала від нього таку відповідь: „Самешо получив Твій лист, — відписую на місці, хоть рука ми дрожить, дух запирає, — ах — буду старався коротко. Люб'ю Тебе, тільки не так, як давнійше, а сто раз сильнійше, сто раз глубше, ширійше, сердечнійше, відколи знаю, що й Ти скомпромітована, як я, що й Ти терпиш. Ти кажеш, що ми, мужчини, судимо остро, — може бути, — але я тепер нічо-нічо не хочу судити, — я тепер себе і все кладу в Твою руку, — роби, як знаєш, як думаєш. Рішайся і будь переконана, що я все буду Тебе любити і вічно буду Тобі вірний і потраф'ю для Твого добра так само терпіти, як Ти для мого. Рахуючи вважай мене не чоловіком з живим серцем, а єдиницею. Не вважай се за іронію! Я знаю, що в важнім разі я би потрапив так само не зважати на Твоє серце і вважати Тебе такою ж єдиницею і нічим більше. Вважай, що моя доля — вітер в полі і що хто знає, куди мене кине. Вважай, окілько різниця меже долею моєю і Озаркевича, і рішай. І зваж ще одно, — впрочім ні, погоди. Прочитавши сесь лист, напиши міні, як рішаєш, — а тоді будемо далі бесідувати. Коли б Ти рішилась за Озаркевичем, то я буду мав один варунок, — не бійсь „не страшний”. Далі повідомляв, що вже написав Озаркевичеві і що „Assommoir” приготований до друку і швидко буде друкуватись”, і прохав прислати дальший переклад.

Любовна історія Франка з Ольгою знайшла свій відгомін і в листуванні Франка з Михайлом Павликом, який, втікши від цькування

його пресою за перший український соціалістичний журнал, перебував у Женеві. В листі до Павлика десь з половини квітня 1879 року згадав Франко про це такими словами: „Панна Ольга після своєї поїздки у Львів і після увлеченія новими людьми, нараз, здаєсь, зробила *kehrt euch, rückwärts marsch* у лібералізм. Тепер ще не маю певних відомостей о тім звороті, але швидко, здаєсь, мож буде писати до неї свобідно під адресом їмость Ольга Озаркевич. Впрочім чи так, — не знаю, бо дроті телеграфічні між нами вітер поперебивав”¹. Що справа була для Франка не така байдужа, як можна б думати на підставі цього листа, видно з одного з пізніших його листів, а саме десь з кінця червня, де Франко писав: „Статі про гімназію і про попів будуть незадовго готові, — покищо я не писав нічо, бо формально одурів і зідійотів ту серед усякої погані. Цілими днями лежу або ходжу і проклинаю все, а до жадної роботи не можу взятися, хоть гинь. Моя долиньська історія, богу дякувати, кінчиться, і як всі правдиві історії, — сумно, сказав бим, трагічно. Щоб Вам потроха дати пізнати „смятеніє во язицех”, котре закаламутило долиньські води і допомгло в них виловити рибу, я пішлю Вам лист Ольги ураз із другими матеріялами статі про попів”².

Згаданий тут лист Ольги — це, правдоподібно, її лист від 15 червня, що зберігся в архіві Франка. В ньому вона писала, що їй, „ще ніколи не було так трудно, так мозольно збиратись до писання листу, як іменно отеперки до сего”. Далі подавала нові риси до історії цих рядків: „Дізналася, що ті 2 листи, котрі писалам до Тебе по освідчинах з п. Озаркевичом, вни сами³ завернули з почти і прочитали їх — по змові з почтмайстром. Той послідний, щось получил від мене через Олеськова, був також в їх руках, але вони післали го до Тебе, щоби відтак прочитати і Твою відповідь. І по правді отрималам відповідь на адрес Paulina Hojnaska, там, де Ти пишеш: „рішайся, — моя доля вітер в поли, вважай” і т. д., — той лист отрималам — з розломленов печатков; тогди я не дуже застановлялася над тим, але аж тепер сказано мені, що він був читаний перед мене, і він лиш для того дістався в мої руки, що в нім стояло написано так: „вважай мене не чоловіком з живим серцем, а єдиницею, так, як і я в важнім разі вважав бим тебе єдинцею!” — Вони гадали, що сей вираз оскорбить мене глибоко, що я Тя за се зненавиджу, і лиш тому допустили єго до мене. Мою відповідь одну і другу перехопили так само і не післали дальше. Я кілька раз посидала на почту дармо; сама не знала, що собі гадати о тім; гадала, щось ся нагнівав і не хочеш відписати, або знов, щось заслаб, се м’я мучило без устанку. — Як гадаєш, хороше се істноване? Можна довго прожити так?” Від-

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. III, Чернівці, 1910, с. 12.

² Там же, с. 52.

³ Тобто батько, Рощкевич.

коли батько дізнався, що вона їздила до Львова, відтоді навіть від брата Славка не отримала жодного листа. „Скажи тепер, — писала вона, — чи можу я жити так далше, не зносячись з тими людьми, з якими хочу, не видячи ніколи навіть жадної книжки доброї, якої мені конче потрібно. А так, не видіти ніколи! бо всі способи перетяті, всі дороги заперті відтепер. І можна так дихати далше? Се деморалізація крайна! А я хочу жити инакше; не хочу вічно критися з моїми думками, як той злодій, — то мені допекло до живого!” Ось тепер вона „гей той заць у капусті” — писала листа і нащурювала вуха, чи не йде хто. Мусила берегтися, щоб хто не почув шелесту паперу. „Я Ти кажу, — писала Ольга, — щем ніколи так не намучився, туй притулюсь на розі комоди, накрислю з пару речень, туй уже втікаю, накриваю, прячу, щоб ніхто не заздрів. На що Ти більше, — за два дни — нині вже понеділок 11 г. вечір — написалам ось тільки!” Не знала, як відправити листа; сподівалася знайти нагоду передати його до Болехова на пошту. Зазначивши, що вона не в силі розповісти все, бо „то було би що писати на 20 аркушах”. Ольга зітхала: „Страх! кілька я перенесла за тих 2 роки! не знаю, що се за сила держить м’я ще доси при житю!” Та й стиду набралася багато. Згадавши про нагляд над собою, так закінчувала частину листа від 16 червня: „Остатна огида! — сам скажеш. Се крайний час, мені треба помочи конче, Ти не можеш мені дати єї, поратувати, але я приймаю поміч від другого приятеля і йду заміж за Озаркевича. — Івасю, мені здається, що сли Ти мене любиш, то повинен єсь бути рад з того. Предці ж я буду вільна, свободна, мені буде добре з ним. Правда? Ти забав волі, і сидів’єсь за то 8 місяців! ну, а п. Озаркевич предці ж не тюрма, я краще окуп’ю свою свободу”.

Наприкінці листа від 18 червня Ольга писала: „Вчера цілий день не було як писати, — сторожі з усіх боків. Мій лист видається Тобі може незв’язний, розірваний, в таким разі даруй, Івасю, бо го пишу мінутами, з напруженєм. На мене часами розпука находить, сама не знаю, що вдіяти собі”. Напередодні випила дві чарки горілки і поплатилась за це уночі. „Ах! хочу видобутись відси, хочу відотхнути вільніше — писала далі. — Івасю, Ти сумуєш, гризешся. Не журись, мій милий! предці аж відтепер буде нам ліпше: будем ся могли бачити, будем переписуватись. Я тому не винна, я хотіла з Тобов жити, що ж, коли воно не так склалося. Я уступаюсь відси, бо ту мені не житє, а смерть. Той чоловік хоче м’я взяти відси, — я го буду любити за то, я му в дя ч н а за то. Тебе люб’ю, — Ти ми показав дорогу, куда йти, а він отвирє ми ворота, що стоять заперті передо мнов. — Не кажи, що я за Тебе забула! Ти ми ніколи з думки не зійдеш, — що буду робити, про що буду думати, все то буде тісно зв’язане з Твоєю роботою, з Твоїми думками. Ні! забути нема, нема, нема! — А може нечесно з чиню, що йду за него! Поміркуй собі так: чи Ти також нечесно поступив, щось стратив кар’єру, через що нас розлучили.

через що ми терпіли так тяжко через 2 роки, і що вкінці довело мене до сего, що, змінивши Тобі, іду замуж, бо инчого виходу нема, в тім замужу я бачу користь, бачу поліпшенє для себе. Я тому чоловіку дуже буду вдячна. Я Тебе ніколи не дурила, всі 5 років завше по правді говорила з Тобою — і тепер дурити не буду”. — З приводу слів Полянського про „формальність шлюбу” Ольга зазначила: „А я Ти мушу сказати, що я не маю ще на то ясного документу. Воно могла бим ще доперва зробити сак або так, винайти пригідні обставини і т. д. Я лиш тільки знаю, що він читав: „Что делать” і я тото читала: єму відомо, що в важнім випадку заключаєся і формальний брак, але про себе зглядом того не говорилисьмо ще дотепер. Для того то я так дуже і просила вас о секрет щодо тої точки. Нікому а нікому — тихо! Розумієш? Бо в противнім разі лишень пошкодилисьби мені, а не помогли. Остав сесю річ лишень мені одній самій, і я зроблю так, як мені буде добре. Я Тя не дурю, Івасю, і не думалам ніколи. — Мені буде добре, як відси гет піду; мене не буде ніхто в’язати; буду робити, буду працювати, оскільки лиш зможу, і буду з того рада. Ту ніяк жити дальше з моїми гадками, з моїми засадами. Будь спокійний, нам ще колись буде добре, будемо всі щасливі. Лиш відси, з сего села гет! гет! гет! Дуже буду вдячна тому чоловіку, як він м’я возьме звідси. Сама піти не можу! То дуже добра людина, і родина єго людска, — можна з ними жити. Не нарікай на мене, — мене то болять, — я і Ти однако сему завинили! — Але побачиш, нам всім буде колись добре. Хочу, щобись ми вірив, а не заведешся!” Її мати вічно нарікала, що бог покарав її такою донькою. Наприкінці листа Ольга писала: „У мене добрий замір і чисте сумління, — я не скривджу нікого. Тому добровільно і радо йду замуж. Спитаєш: чому казалам усе, що конче буду ждати на Тебе? Я по правді се говорила, но тепер перервані навіть і ті мізерні способи зносин, які були між нами за тих два роки розлуки. На Тебе ждати би ще зо 3 літ, а мені не спосіб ту. Скажи ж тепер, чи Ти не забув би сам за мене, не чуючи за той час нічо про мене, не переписуючись, не видячись може ніразу, бо я ту в страшених карбах”. Тут же повідомляла, що Полянський узяв частину перекладу „L'assommoir”, але серед поспіху лишилось у неї ще декілька аркушів, а саме: кінець другої і початок третьої частини.

Не маючи жодної відповіді від Франка, Ольга написала до нього знову 29 червня. Ставлячи питання: „Чи не хочеш хіба? чи гніваєшся? — чи вже аж до такого прийшло межі нами?” — додавала: „Страшно мені! пропалам тогди навіки! — Відпиши мені, прошу Тя дуже, Івасю, єсли не на инче, то май увагу на моє здоров’є. Я хора з того страху, з того непокою, — тяжко ми на грудьох, з сил упадаю, часто сон неспокійний. Переміни треба конче якоїсь, сли хочу бути здоровою. — Ані з ким порадитись, — сама я, сама, опущена. Що ж мені чинити? Хочу повінчатись з другим,

щоб мати волю, щоб працювати в добрім напрямі, щоб зноситись з Тобою свobodно, а не крадьком, як от переписки наша від двох літ. Но, а Ти за се гніваєшся на мене? Сли через то я так низько упадаю в очах всіх чесних людей, сли через то трачу Тебе всьо, повагу, приятнь і взагалі кожду добру думку, яку не покидавесь о мені від початку, так я тогди і вінчатись не буду, тогди однако мені, бо той упадок гірше, лютіше, страшніше смерті". Просила відповісти, що він про це думав, бо старі вже умовились, що шлюб буде восени, а день його буде призначений по приїзді молодого.

Франко відповів, що гнів на ніщо не придався б. Правда, може в листі, переданому через Полянського, він говорив зарізно і несправедливо вразив її, але — писав далі — „Твій лист, присланий через Олеськова, страшно вразив мене. Я не знав, що гадати о Тобі, я враз з надією на будучність стратив був і віру в доброту і чесноту, я почув, що єдина опора, на котрій я держався тільки літ, самохіть усувається передо мною. Пощо Ти писала той лист, та і в такій спосіб, що то і добре, Тебе ніхто не силує, тільки забаглося Тобі попадею бути, ну, і йдеш за попа. Люба, подумай собі, які думки мусів насунути мені той лист!" Останній лист заспокоїв його. А то він мав кровотечу, а властиво кожного дня „плаває спокійно кров і лагодить біль внутрішній, і дай бог, — вирвалося з наболілих грудей Франка, — щоб скоро було по всім, волю здохнути ніж жити в такім отупінню і ідіотизмі, в яким тепер нахожусь". Зазначивши, що це його справа і що він утішивсь словами Ольги, що вона полюбить Озаркевича і буде щаслива, він не сумнівався про це, від щирого серця бажав їй щастя „за всі тоті муки перенесені дома", додаючи: „Тільки, що Ти говориш о моїм щастю, видаєсь ми іронією. Наші шанси не рівні, Ти щаслива вже тим, що можеш вибирати межі мужчинами чесними і розумними, а таких тепер уже досить і з часом буде більше. Але мені нема вибору, я нікого; стративши Тебе, я стратив надію на любов чесної і розумної жінчини, а при тім такої, котра б могла зв'язати свою долю з моєю". А втім, хай і знайшлася б така, але чи він у силі покохати її так щиро і глибоко, як її? Почував, що сила його почуття підтяга і що вона не може ожити наново. „Але жалуючи на долю, — слушно казав Франко, — що позбавила кар'єри мене і подібних мені, не забувай, що іменно наша недоля причинилась до витворення і скріплення нових характерів, чесних, розумних і мислячих людей, між котрими Ти і другі можуть вибирати". Перестерігав від розмов про „формальний шлюб", бо в даних обставинах це неможливо і навіть нечесно так думати. „Не бути нам разом, а за тим ніщо і рватись, мучитись ілюзіями" — робив Франко вірний висновок і додавав: „Для того прошу Тебе, як колись будеш писати дещо до мене, не пиши нічо о своїм поведженню, життю, щастю, а тільки о ділі, котрим займаєшся, чи то о літературнім, чи науковім, особистих своїх справ не тикай, бо все то дуже болить і ослабляє ме-

не. Я з свого боку зроблю то само”. Повідомляв, що з її перекладу друкуються два розділи одразу. Увесь переклад бажав надрукувати до кінця року, додаючи, що потім „весь він вийде також цілою книжкою з портретом Золя”, і просив поспішити з перекладом.

Повідомляючи Ольгу в найближчому листі, що одержав два її листи, Франко писав: „Вони роз’яснили ми то, чого я вперед ніяк не міг вирозуміти, — вони успокоїли мене, то є, радше довели до повної резигнації, вказали ми, що для таких людей, як я, — єдине щастє в житю — не надіятися щастя, такого щастя, якого достають усі люде. На то й проскрибований. Правда, — рік тому назад Ти сміялася з тої оклички, а тепер бачиш і сама, що вона не пуста. Та впрочім годі — раз рішився не писати о собі, то й не буду”.

Цей лист передав Ользі молодший Озаркевич, Євген, згодом лікар. Повідомивши її про це, Франко писав: „Заразом одержиш від него „Довбню” і повість Гонкурів Жерміні Лясерте. Не знаю, як там буде з Твоїм дальшим переводом Довбні, — на коли зможеш приготувати IV розділ. Манускрипт, де є кінець II і початок III, сейчас дай Озаркевичеві, най пришле до мене, бо треба го буде для передруку. Як побачиш, ми самі, Терлецкий і я, старались долати то, чого не стає, — не знаєм тільки, чи не наробилисмо биків, — а на всякий спосіб Твій текст потрібний для заховання одностайного тону в переводі. Добре би було також, як бис зладила перевід „Николи Знаменского”. Я ту маю деякі дані до біографії Решетнікова і мож би видати хороший випуск, котрий певно наробив би шуму. Довбню розхапують, — за два дні розібрали 50 примірників, що в нас майже нечувана річ у Рутенії, окрім хіба брошур політичних. Ім’я жєнщини-переводчиці всіх вабить. Наш язикослов Верхратський читав і уносився над бесідою переводу і легкостю складу, — закидав тільки деякі польонізми шльомпа і др.). Люде, котрим Дрібна бібліотека смерділа гноєм, починають розрухуватись і купувати, коли побачили, що зпоза Івана Франка висуюються ще й другі люде. Зразу гадали, що се все моя робота і що я тільки підписую других, щоб їх в біду ввести, — але тепер починають провиджувати”.

„Напиши міні — закінчував він — і перешли через Озаркевича або як, — що порабляєш, що думаєш, як жиєш? Ти не гадай, що я гніваюсь на Тебе, — се не мало б ніякого сенсу, скоро я раз переконав себе, що нам не жити разом. Як кажу, я спокійний тепер, — я одно тільки надіюсь, що Ти не то що не покинеш розумних переконань і праці для будження мисли, — але, противно, тепер будеш могла ліпше взятися до неї, а зносячись живійше з людьми близьких переконань, вжиєшся краще в ті переконання, розрушаєш більше власну думку, ініціативу, аніж се могло статися в Лолині. А щодо чесних людей, в очах котрих Ти боїшся впасти, — то сего не бійся! Ті чесні люде знають Тебе з Твоїх діл, а чим більше і чим кращі будуть Твої праці, тим вище Ти станеш в очах тих людей, — значить,

тепер маючи спосібність до такої праці, Ти зможеш тільки зискати. По скінченню „Довбні” може засядеш до „Жерміні”, — коли може не буде до того часу Нана Золя або що таке друге. Я надіюсь, що Ти будеш щаслива на вибраній дорозі... А будучи щасливою, як Ти й сама надієшся і чого я з серця бажаю, — не будеш потребувала писати міні таких серце роздираючих листів, як останній. Правда, люб’ячи Тебе, я повинен і терпіти враз з Тобою, але Ти не забувай, що моє давнє місце в Твоїх особистих ділах заняв другий і до него все те належить в найближчій степені. Між нами можуть бути тепер тільки зносини ділові, не інші, і чим скорше ми — по моїй думці — відкинемо всі особисті споминки і зв’язки, чим скорше уладимо такі чисто літературно-наукові зносини, тим менше прийдеся нам терпіти непотрібного жалю, — тим повніше будем могли повернути всю свою силу в діло, котрого домагаєсь від нас наше переконанє”. Прощаєсь з Ольгою як з „дорогою приateľською”.

Відповідь Ольги на останній лист Франка датована 13 липня 1879 р. В ній Ольга обіцяла, що четвертий розділ перекладеної повісті буде готовий десь за тиждень, і додавала: „Мені дивно, чому ви перехрестили О б у х на Д о в б н я, бо мені тамто названє здавалося стосовніше; впрочім всьо єдно”. Ще не мала змоги перечитати свій переклад, бо він увесь був на руках у когось іншого, а цікава була, чи багато було там поправок. Бажала, щоб „Довбня” вийшла також у цілості осібно книжкою. В справі свого письменницького шляху писала таке: „А чи я буду писати що оригінального? — побачимо. Я знаю, що се мій обов’язок. Хотіла бим го сповнити, — тепер більше ніж коли. І може навіть лекше прийде мені тепер, бо мусиш знати, Івасю, що я тепер ніби инчою стала, чи властиво ні, тепер чую в собі ніби дві істоти, дві душі, одна — моя давна, знакома Тобі і всім, друга — нова, камінна. Участь моєї питомої єсть — любити і надіятись, а нової, камінної — хотіти і зробити, а на надію не спускатись. Отже ж тота камінна буде грати відтепер головну ролу в моїй особі, а тамта піде в кут мовчати і надіятись, — як схоче, — ліпших часів в свою чергу”. Оповівши далі про свої плани на майбутнє, писала: „Одно мене журить і гризе, а се, що Ти хорий. Не хоруй, Івасю, змилуйся! Лічися, приятелю! Піди до лікаря, не сиди тепер у Львові, виїдь на село до Олеськова або де. Се правда? Ти мав кровоток? чи може я зле відчитала в „Науці”, зле букви посклала? — бо я все там милилася, путалася на тім місци, значки двоїлись і утікали з очей. Не хоруй, лічися, Тобі тра бути дужим і здоровим. Послухай мене, милий приятелю”. Згадка про те, що Франко саме в одному з чисел „Науки”, яку редагував Іван Наумович, повторив думки, висловлені в листі до Ольги, вимагає пояснення, що батько Ольги був так званий москвофіл. Тому, просячи відповіді,

Ольга радила: „Купи яку книжочку, най буде з „Общества Качковського”, позначи і пришли ї просто сюди до Лолина, до татка”.

Відповідаючи Ользі, Франко між іншим писав: „Признатись Тобі по правді, я за ті часи старався вибити собі з голови все, що торкалось Тебе та нашого стосунку, і не раз лютився на Олесюкова, коли той вечерами починав заговорювати про Лолин. Я старавсь увесь затопитися в роботі, але бачив, що коли йде ми яка робота, то лиш механічна — переводити, компіювати, а взятися до повісти я не міг. Я старавсь переважно бути в полях, водах і лісах, — ми волочилися з Олесюковом то за грибами, то за рибами, то за хрущами, то чорт зна за чим. З того скористав я лиш тільки, щом троха видужав з передвакаційної слабости. Я справді мав кровоток і то кілька раз, хоть не дуже потужний, — я не балакав о тім нікому, а лиш пішов до доктора, — *strzeż się, pan, od nadmiernego wzruszenia, regularnie żyć, ruszać się, wodę pić*, — ще якісь там порошки чортівські дав, — ну, і я потроха віджив. Тепер міні нічого, тільки як троха придовше посиджу або полежу, то голова ми крутиться”. Та коли надійшов лист від Ольги, Франко, „дурень дурний зрадувався”, сам не знаючи чого. В нього „вступила якась глупа надія”, що він побачить її хоч здалека, коли вона приїде з чоловіком восени до Львова на висвячення. „Правда, се чуте дуже сентиментальне, нерозумне, — ну, але що ж робити, — в кождім з нас сидить, хоть і що дій, — частка первісної дикости і первісної глупости”. Крім того, він радів з її постанови працювати, де і як зможе, „для доброго діла, для люд”. Повідомляючи Ольгу про свої старання якнайбільше своїх людей відправити на її весілля, подавав думку зробити на ньому складку на „Дрібну бібліотеку” і планований журнал під назвою „Нова основа”. Для останнього почав наприкінці вакацій писати повість „Борислав сміється”. Думав, що зимою Ольга візьметься писати оригінальну повість і спробує на підставі спостережених фактів описати виховання жінок у Галичині. „Предмет сесь у нас не був оброблений, а тим менше не тикали єго самі жінчини”. Коли Ольга пристане на таку роботу і обдумає її план, він постарється доставати їй деякі книжки про жіноче питання і висловить свої думки в цій справі.

Закінчуючи листа, Франко писав: „В голові ми мутиться, — не можу сидіти і писати і мушу що кілька рядків вставати та ходити по хаті, — а за той час перезабуду все, щом мав ще Тобі сказати. А мав я так багато говорити Тобі всякої всячини, та, здаєсь, трешлишити на потім. Одно тільки скажу Тобі: не гнівайсь на мене за все то, що я міг Тобі в попередних листах написати глупого, а то й нечесного. Чоловік не раз сам не знає, що пише, а особливо в зрушінню і слабости. Тепер я роздумав троха докладніше ціле діло і здаєсь ми (з жалем признаю се), що воно ліпше, що так сталося, як сталося. Ліпше на всякий спосіб, хоть би й не збулася

ні одна з тих блискучих, принадних надій, котрими навіваний Твій лист з вакацій. Лиш тоді не ліпше, коли б Ти покинула роботу, до котрої в Тебе є сила і можливість. Для того я думаю, що Ти не маєш причини ділитися на дві істоти, про які згадує Твій лист, і що для чого ж Тобі не бути одною одноцільною істотою, такою, якою Ти була доси, — люб'ячою, спокійною, хоть і без сентименталізму, а при тім обдумуючою все і з сильною волею! Розділ одної істоти на дві, правда, річ можлива, — говорю про розділ психічний, — але рідко лучається у людей реальних та здорових. Се слабкість — і то слабкість чисто романтична". Тут висловлював переконання, що Ользі „до тої слабости далеко", так само, як далеко їй до аскетизму, і закінчував листа, бо „тре встати і йти".

↓ Вінчання Ольги Рошкевичівни з Володимиром Озаркевичем відбулось 14 вересня 1879 р. Це видно з таких слів написаного в той день листа Франка до Павлика: „Полянський, Славко, Коси поїхали нині гурмою до Лолина на весіле, котре саме нині має відбутися"¹. Франко на ньому не був. Імовірно, що з приводу вінчання написаний вірш:

Не раз нагадую ті дні,
Коли ми враз гуляли, —
І в самоті не раз вони
Відрадою ми стали.

Заскоро розділила нас
Рука могуча долі,
Но нашої приязни весь час
Не ослабить ніколи.

Немов листки два на воді,
Там ми в життю зійшлися,
Но серця наші молоді
Навіки враз зрослися.

Згадай же й ти часом мене!
Я згадаю тя тоже, —
А нині враз прийми моє
Сердечное: „Щастя, боже!"

Імовірно, що з тої самої нагоди присвятив Франко Ользі свій переклад „Скону богів" Гейне.

IV

Листа від Франка Ольга одержала на саме весілля, як зазначила в відповіді йому від 1 жовтня 1879 р. Вона писала, що перед весіллям „загальний розтрясок, клекіт, як у горшку", і приїжджі своїки не дали їй „і хвильки часу до роздуми і вагання", що вона діє і „до чого се все провадить". А втім, це було б її „лишень намучило непотрібно і більше нічо". Жила весь час у повному забутті і здавалось їй, „що то якась забава або великдень справляється". До останнього моменту не знала, що діється з нею, наїхало багато гостей, вона все чогось квапилась дуже, а коли йшла до шлюбу, смішно було їй з великого болота, по якому ковзалась на кожному кроці. Танцювала дуже багато протягом усіх трьох днів весілля. Мабуть, була весела, бо панни дивувались, знаючи, що вона зразу не хотіла йти заміж за Озаркевича. „Мені бо й справді дивно те-

¹ Переписка М. Драгоманова з М. Павлом, III, с. 127.

пер, — писала Ольга, — чого я так страшенно гризлася зараз по заручинах своїх сеї весни. Ну, правда, нема що казати, Ти знаєш аж надто добре, які обставини заходили і т. д. Мені здавалося, що я на щось дуже страшного рішаюся, а тепер бо бачу, що нічого такого не сталося, нічого доси не змінилося, нічого мене не в'яже, ба навіть чуюсь тепер бути свободнішою, бо домашні не дивляться на мене кривим оком, не витикають мені мої поступки, як бувало, а то вперед їли м'я до живого. Дивно лишень дуже видається всім моє обходжене з мужем, що ми собі що дотепер „пан, пані” говорим і, одним словом, заходимося, як наречений з нареченою, або ще борше як цілком собі чужі люде, а не як чоловік з жінкою”. Якусь зміну в її житті принесе тільки переїзд до Белелуї. Бувши на весіллі в Пацикові, почувала себе щасливою, що може не соромитися свого чоловіка так, як інші жінки стидалися своїх, як не перед людьми, то перед собою, перед своїм сумлінням. Коли сестра Ольги Михайлина побачила, що вона пише листа, шепнула їй до вуха: „Отто! — каже — одного виправила на ординарію, а до другого пише!”. З приводу цього Ольга писала: „Гм! вона того не робила би ніколи, ну, а я роб'ю — і що ж з того? Я роб'ю, бо мені так добре і не виджу в тім нічого злого”. А втім, вона казала й чоловікові, що винна Франкові відповідь на листа і що зараз писатиме, як і сказала йому, „який стосунок заходить тепер” між ними, „а то: щиро і сердечно приятельский”. Згадавши про борг 500 гульденів, зроблений на весіллі, і про турбування батька й матері з приводу тих грошей, Ольга писала: „Зіп्राди не знаю, що з того буде. Та вони були би мали менший видаток, сли би були вислали м'я на рік до Львова приготувитися до якого іспиту. Але впрочім вони мусіли певно обрахувати наперед, на якій підставі розпочинають своє діло. — Дуже, дуже хотіла бим повидатися тепер з Тобою та наговоритися досита, виповісти Тобі, бо в листі так тупо ми йде, що страх; мисли все рвуться і путають; хоть бим десять раз зачинала, а все не виповім того, що гадаю. Але ми побачимося, коханий приятелю, сли не тепер, то в зимі, бо при кінці сего року, а хоть з початком слідуячого, поїдемо до Відня, а дорога туди веде через Львів”. Далі, зараховуючи до своїх двох братів третього — Франка, вона говорила: „Так мені зіп्राди здається, лишень трудно відай було би братися відгадувати, котрий з тих трьох мені найближчий, найрідніший. Сего вже не знаю та й не хочу досліджувати. Так, Івасю, любий, будь мені братчиком; сам не маєш сестри, прийми мене за щиро люб'ячу сестру, якою чуюся бути Тобі з глибини душі і серця. Правда? серце моє кохане, Ти мені завше скажеш всьо щиро і отверто, як дотепер, всьо, найменчу долегливість, чи втіху, котра Тобі лучиться. Будь переконаний, що ніхто в світі так живо не відчує в своїм серцю Твою долю, — як я, Твоя, найщирша, ніколи незмінна приятелька.

„Чи знаєш Ти, — питала Ольга, — що Славко мені написав? і як мене то нагризло? Каже: „Твої кармелки, щось прислала Іванови, мали в собі щось ображаючого, — не мож їх було їсти...”. Боже милий! що я наробила? Прости, серце Івасю, що я така нерозумна. Вір ми, коханий, мені здавалося, що я посилаю Ти їх з великодня, котрий називається »весілем«”.

Закінчила Ольга лист 2 жовтня, прощаючись з Франком як „сестричка” з „коханим братом”.

В одному з листів до Павлика Франко писав про пам’ятку Ольги з весілля: „Ольга вже їмость Озаркевичова і на пам’ятку свого весілля прислала ми — пачку кармелків. Правда, що грічно!”¹. А в пізнішому листі, від 18 жовтня, так писав Павликові в справі Ольги: „Здаєсь ми, що повинен Вам розповісти на докладь діло Ольги. Доси я не зробив того, бо завсігди, колим тільки згадував о тім в листі, в Ваших листах я бачив короткі і неохітні слова, немов уся тота справа осточортіла Вам. Воно потроха й справедливо, бо як самі знаєте, справа йшла такими викрутасами та манівцями, що осточортіла б і не знати кому. Вона й тепер зовсім не прояснилася та не втихомирилася. Я з свого боку стараюсь зовсім не думати нічо о тім, та й, правду кажучи, не до того ми за вічними „Habt Acht, In die Ballanz, Schultert та Doppelreihe rechts um!”². Бувають такі хвили, коли міні здаєсь, що й давна любов шезла ми зовсім з гадки, — і воно би була для мене велика благодать. А часом то щось пече та коле, мов жаль; давнійше острійше, — тепер меньше. Як сама Ольга, — не знаю. Впрочім може Ви в жіночих ділах більш битий, та й краще розберете, де правда, — так ось я посилаю Вам її послідний лист помимо її наказу, щоб єго „не пускати в курс”. Міні при всій симпатії до сеї людини здаєсь, що її писанє декуди троха фальшиве, — а впрочім, кажу Вам, не можу собі й доси вияснити, що з того і до чого вона прямує”³.

Прочитавши Ольжиного листа, Павлик написав до Франка 28—30 жовтня 1879 р. довгого листа⁴. Ось він:

„Оце беруся до Вашої історії.

„В остатнім листі Ви пишете: „завсігди, колим тільки згадував о тім в листі, в Ваших листах я бачив короткі і неохітні слова, немов уся тота справа осточортіла Вам”.

„Остатнє подекуди правда, а перше я робив як для того, що мало знаю Ваші стосунки, так для того, що в таких справах можна легко попасти пальцем в небо та вразити чимнебудь обі людині;

⁴ Цей лист Павлика до Франка, як і листи Ольги Рошкевичівни до нього,

¹ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, III, с. 144.

² Вислови австрійської військової команди.

³ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, III, с. 152.

зберігаються в архіві Франка в Бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка, тепер Академії Наук УРСР у Львові.

так врешті й для того, що полові стосунки — найдалший, хоть і майже найважніший куток людського життя, і я не признаю користі з вмішання в ні третьої особи, хотьби й найщирішого приятеля, котрий розсердить, перешкодить, а в крайнім случаю все таки буде конфузити обі людині. За того я думаю, що з таких справ не все треба казати й приятелю, так аби хоть що-то вживав чоловік сам, без свідків, без адвокатів та прокураторів.

„Однако з того зовсім не виходить, що справа Ваша для мене не цікава. Овшім, я нею всігди дуже інтересувався, хоть міні й якось було розпитувати про неї Вас, бо я думав, що, що Ви будете вважати потрібним, то й Ви сами міні скажете, — а вірте міні, що я горів хоть щонебудь дізнатися про цю справу, котра дорога для мене стілько ж, скілько й наше діло, залежне в Галичині від Вас, і наскільки я вважаю страшенним лихом для молодіжї взагалі невпорядкованість полових стосунків, котрі вже заїли не один галицький талант, підірвали дуже й мене самого і ще нароблять не мало лиха для діла в Галичині.

„Признаюсь Вам зовсім звирливо, що міні й тепер дуже онимно говорити Вам про цю справу, але коли вже Ви того хочете, то й буду говорити, тільки передом Вас прошу не побачити в моїм письмі ні адвокатуства, ні прокураторства, до котрого я тепер в такій справі найменче схильний. Особливо не побачте Ви прокураторства зглядом Ольги, котрій тепер, як бачу по письмі, і так світ не милий. Впрочім я постараюся розібрати діло, наскільки можна, об'єктивно й справедливо, при чім буду користуватись коли вже не самими фактами, то в усякім разі словами, котрим в цім случаю майже всігди відповідають діла, не то вже думки; а Ви потім розберіть сами, що й як.

„В остатнім письмі завважав я Вам, що „на безриб'ї і рак риба”. Написав я це не з знатя тонкостей Ваших стосунків, а просто з погляду на Ваші характери, котрі я знаю, і з того, що Ви справді не знаєте окрім неї ні одной жінки.

„Щодо цього остатного треба завважати взагалі, що для люб'ящого якусь жінку — вона й найліпша і найвідповідніща, хоть цему чоловікові треба ступити тільки ступінь, щоб знайти 1000 інших таких самих „найліпших і найвідповідніших”, — а особливо це видається тому, хто тільки й одну людину знає.

„Я не буду розводитися над цим дальше, бо я в тім згляді щасливіший, і, значить, легко Вас можу вразити, — але, поправді, зважте Ви то, що Вас справді не голубила ніколи ніодна жінка; що Ви справді в тім згляді одинокий, без мами, без сестри, без приятельки; а такий чоловік прив'яжеся до першої-ліпшої жінки, котра навіть не покажеся прихильною, а просто хоть трохи не боронить доступу до себе; рада, як усяка майже теперішня жінка, аби їй бути то сином (я грішний), то братчиком, та „завше казати всьо широко

і отверто, всьо, найменчу долегливість, чи втіху, котра Тобі лущиться", як пише Вам і Ольга.

„Я ніяк не виступаю протів такої жоночої жадоби, бо цим вони надолужують собі тепер недостачу публичного, громадського змісту, і на дні єї лежить гіркий докір теперішньому порядку; ще менче я маю протів жадоби висказатися комунєбудь, бо без цього жити не можна — трісло би і серце й голова, — тільки ж сам я дуже добре знаю, що ані „мамою” ані „сестрою” молода жінка молодому чоловікови бути не може, а особливо така, котру чоловік любить і котру він і цілував і т. д. Раз ти з нею зійдешся: і „сестрицтво” і „мамство” пропало, — не видержиш ні ти, ні вона. А затим я вважаю пропозицію Ольгину бути їй „братчиком” і т. д. і вразивою Вас непотрібно і неможливою, а то й противною. Я тут не маю на думці приятельство зза ідеї, зза однакового напрямку, праці і т. д., про котре я скажу дальше, — тільки приятельство чисто особисте. Я можу Вам дати приклади з своєї практики, в котрій не тільки „братство” й „синовство”, а й ідея близили чоловіка до тіла (то є, у думці), і повірте міні, що в остатнім разі виходило чорт знає що... Напевне я можу Вам сказати тільки то, що з усіх моїх знакомств з жінками тільки одно я можу Вам назвати, котре не має характеру ані „синовства”, ані „братства”, ані „ідейства”. Це — Драгоманова. Я не уймаю чести ні моїй мамі, ні моїй сестрі, котрі такі добрі люде, що дай їх, боже, й усім — однако Драгоманова такий уже гарний чоловік, такий справедливий і виrozumий для всіх, а при тім чоловік такий безпретенсiональний, що я справді іншої другої такої людини не бачив і мабуть не побачу, і схильний думати, що такі дива на світі — виїмки. І Драгоманова справді виїмок: єї любить усякий, хто тільки єї знає, і полюбити мусить...

„Це я говорю для того, що така любов, котра зачинаєся „братством”, „мамством”, „ідейством”, а найбільше одиноцтвом, сирітством, а далі й жалем, — чорт знає що... А я вже Вам натякнув вище, що Ви полюбили Ольгу не зза чого іншого, як тільки з чувства свого одиноцтва, значить, сама основа Вашої любови немідна.

„Щож до Ольги, то я вже Вам казав (1877 р.) і переконаний ще й тепер, що вона ніколи не любила Вашу особу: зразу, в гімназії, вона дивилась на Вас з гори, як кожда попадаєнка на мужицького сина, та ще й сироту; потім сказала Вам виразно, що не мала би протів Вас нічо, як би Ви були на своїм становиску (цего для мене було би досить раз на завше незлюбити єї); нарешті, остатніми роками єї зблизила до Вас ідея, несимпатична одним верховникам та бабам, заматерівшим „во днех своїх”, і старим паннам, котрі замість мужчин перед людьми кохаються з Христом та небом, а поза людей з песиками... Я думаю, що Ви зовсім згоднісь зо мною на то, що ані з Вашого боку, ані тим менче з боку

Ольги не було ніякої любови, коли зважите тим часом тільки цю важну обставину, що Ви 1876 р. на смерть сперечалистеса зо мною, що в любові йде і повинен іти передом розум, а власне холодне вирахованє. То само говорила й вона: і Ви пробули з собою роками, і не дйткнувшись одно одного. А цего одного досить усякому розумному чоловікови для перекони, що між Вами не було щирої й горячої любови; а без цих двох прикмет любов усе в світі, тільки не — любов...

„Я кленуся всім, що тільки в мене є дорогого, що любви Ви ще не знали. Любов — вогонь раптовний, котрий палигь все навкруги і котрого здержати годі часинку, не то тиждень або й рік!! І то ще при Вашім раптовнім характері!

„Нехай же це буде Вам найбільшим доказом, що Ви єї не любили. Що Ви потім помалу почули сильніше „поползновеніє” й до неї, — цьому причина тільки в розвитку Вашого організму, котрий у свій час готов улюбитися і в суху вербу...

„Потім, по-моєму, у Вас зовсім не схожі характери.

„Для такого палкого й непосидючого чоловіка, як Ви, треба такого ж живого темпераменту, такого, як н. пр. у тої дамочки, котра приїздила до Вас (і котрій Ви, сказавши до слова, дуже подобались); Вам дуже добре звісно, як дуже повільна рухами й думками, не то вже ділами — Ольга. Ви виговорились би за короткий час, а потім не стало би що й „молоти”. Ця обставина дуже важна, особливо для таких осіб, котрі не можуть вдоволитися ані самотою, ані тим менче мовчанкою, коли вони з людьми в одній хаті. Цего остатного Ви привчилися трохи остатними часами, тільки я Вам цього не буду хвалити, так як я сам належу до людей мовчаливих, а інші думають інакше і мовчаливість справді буває або признаком незнання або туманности думок у той час: — рідко коли мовчить чоловік „з великої мудрости”...

„До неспідхожого до Вас Ольгіного характеру приходить ще й то, що вона не самостійна: усігди вона, як безглядна більшість теперішніх дівчат, годилася з тим, що Ви колинебудь говорили; і годилась вона запевне не зза того, що так вона схильна була думати й сама і що Ваші бесіди тільки прояснювали їй єї інстинкти та туманні свої натяки, а для того, що була під Вашим впливом, а раз нема цего остатного, вона буде годитися з тим, з ким тепер зв'язалась тісніше...

„Протів Озаркевича я, очевидно, не можу мати нічо, бо єго й не знаю, хоть чув я, що гарний, і то наш чоловік. Отже цьому остатному я не можу повірити, доки мене хто не переконає, що церковна відправа з кадилами правдивими й духовними, то є, духовна поліція й комедія-соціалізм.

„Що Ольга Вас не любила спершу, то Ви й сами знаєте; а що вона не любила Вас і потім, доказ, — що вийшла за іншого, чого

не зробить уже тепер і сільська дівчина, котру ачейже більше давить авторитет родичів, ніж людину з середних станів, все таки образовану, а головню примісну до емансипації жоночої!... Людина любляча не тільки що не зробить такого, а й не подумає... Сказати, що дома її держали в руках, — правда; тільки ж тут по крайній мірі не тикалися її чувств, а замужем будуть тикатися й тіла...

„Ізза чого ж справді вона пішла за Озаркевича? Запевне не зза ідеї, бо їй дуже добре звісно тепер і вгадно на будуще, що в него цієї ідеї далеко менче ніж у Вас.

„То хіба вона его любить? І то неправда. Про любов тут не може бути й бесіди, де вона не тільки що не сходилася з ним як жінка з чоловіком цілісінькі три тижні (по весілю тільки, а коля взяти ввесь час із весни, то з яких 6 місяців!), а ставить себе до него як до цілком чужого чоловіка, як пише сама. Значить, не люблячи в нім ні ідею, ні его особу, вона з зажмуреними очима пішла кудись, сама не знає, як і на що!... З того, що вона все таки віддалася его особі, Ви зможете зміркувати, що Вашу особу вона ставить ще нижче его, то є, ніяк не любить...

„Увесь її лист писаний під впливом двох напроотивних туманів, подружжя фіктивного і настоящего, церковного; вона звиняєся, що під впливом обставин вона мусіла вийти замуж, і в той же час рада завести з Вами якесь „братство“, і тільки одне братство... Будьте певні, що діло скінчиться настоящим „сопружеством“: для фіктивного треба сильнішого характеру, ніж Ольга.

„А тепер розберу докладніше її лист — туман туманів, котрий Вас однако мусить переконати, що вона Вас ніяк не любила...

„Я, розумієся, не думаю моралізувати про туман, бо знаю, що він в подібних ситуаціях майже конечний; діло тільки в тім, що Ольга не тількищо свідіуючи сама допустила до такого туману, а й піддержувала его. Для мене ж, то є, власне для Вас важний не туман an und für sich, а те, що він якнайкраще показує її стосунок до Вас...

„Взяти хоть того, що вона Вам не відписувала три неділі, звиняючись тепер загальним розтряском і т. д. Але перед сватанєм і перед весілем такого розтряску бути не могло, значить, був час до роздуму. Впрочім що тут говорити про якунебудь роздуму: хто кого любить, той тільки про це й думає не тільки серед сільского розтряску в півкультурнім краю, а й серед настоящей бомбардації хотьби й Парижа за соціалістичне загально-людке добро: особисте щастє немов зеркало, в котрім відбиваєся все зверхне, або ще краще резонатор, котрий майже виключно порядкує й громадські дієства чоловіка: заглухнути він може хіба тоді, коли его зовсім нема...

„Значить, і Ольга мала час і спосібність до роздуми. Впрочім будьте переконані, що любляча людина напише Вам лист і в саму ту хвилю, коли її силою (!) шлють з іншим до сльобу.

„Між тим Ольга не тільки що не зробила нічого такого ні перед слюбом, ні по слюбі, а ще й рада, що в самий той час, коли найбільше повинен проявитися протест протів насильству (!) з боку родичів, чи обставин, — рада, що в самий критичний момент їй не дали ні хвилику часу до роздуми і вагання: „що я дію і до чого це все провадить?”...

„Потім, ідучи до слюбу, вона не подумала ні про Вас, ні про моральний бік того, що вона робить: їй тільки було „смішно з великого болота, по котрім ховзалисьмося на кождім кроку”...

„Далі вона танцювала дуже багато, була весела і т. д. і в тій дитинячій наївності (чудній в такій холодно-розсудливій людині) післала Вам — цукерки, котрі я був би їй шпурнув зі Львова аж до самого Лолина. Щось подібного можуть зробити навіть не діти, а дикуни, котрі вперед обіб'ють чоловіка на винне яблуко, а потім дають му лизнути з пальця чого солодкого: „неправда, мовляв, які ми великодушні?”

„Зробивши цю дурницю зовсім не в свій час, вона тепер перепрошує Вас, що була „така нерозумна”, бо їй здавалося, „що я посилаю ти їх з великодня, котрий називається весілем”... Чи можна ж думати наївніше?

„Взагалі ж вона думала, що ввесь цей акт (від которого залежить єї житє) — якась забава чи великдень... Це ще нічо, коли вже вона допустила до цього; тільки ж що саму єї лякає вся ця комедія й „фаталашки”, що показує й єї жадоба висказатися Вам з багато дечого, і оці слова: „в нерішимости крайній приходить ми на гадку: „що! чи се може має бути ціль і основа мого житя і моїх гадок в будучности? Тодги опам'ятаюся і дивно міні з себе самої...” а далі поправді лірична замітка про подружє: „Но, а предці кілька то людей, а особливо женщин, можуть тільки вегетовати, а не жити повним людским житєм. О се, значить, офіра, о се, значить умерщвленіє. Не знати, чи то добре, чи зле для них, що того не розуміють живо, хоть і відчувають неясно”... Слова, як би вирвані з самого Гоголя.

„Але хоть це настроєнє в листі — основний тон, то все таки в нїм більше самих рішучих контрастів...

„Вона рада, що не роздумувала про все це: „воно було би мене лишень непотрібно намучило”. Вона замічає далі: „Мені бо й справді дивно тепер, чого я так страшенно гризлася зараз по своїх заручинах сеї весни”. (І якесь незрозуміле для мене адвокатство): Ну, правда, нема що казати, Ти знаєш (!) аж надто добре, які обставини заходили (??) і т. д., мені здавалося, що я на щось дуже страшного рішаюся, а тепер бо бачу, що нічого такого не сталося, нічого доси не змінилось” (!!!) і т. д. По слюбі, про котрий вона дуже легко завважала: „Ну, і діло скінчено”, вона говорить Вам: „Не стану силуватися нинька ро-

здумувати з Тобою, бо треба Ти знати, що і не розположена до того”...

„Я не стану анатомічно розбирати всего, що зачеплено в листі, а завважаю тільки взагалі, що позаяк Ольга не любить розводитися в листах і позаяк вона все таки т і л ь к о написала, то треба міркувати, що й їй не солодко. За того й я не можу вже дуже винити її, а скажу тільки одно рішучо, що позаяк тепер ще ні мужчини ні жінки галицькі не готові для фіктивних подруж, — на це треба вже дуже справедливих та гарних людей, — то найкраще буде для тих, котрі справді люблять ся, не дозволяти занестися обставинами чорт знає в яке фальшиве положінє, — їх уже занадто і в людей, зовсім неспричасних до ніяких ізмів, — а йти більше рішуче хотьби й протів води та поспробувати й побідувати з тим, кого любитесь. Це на случай, як би в Ольги була до Вас любов; але так, як єї з усього рішучо не видно, то далі я був би порадив їй трохи більше застановитися над тим, чи вона виграє з переміни свого життя, особливо тому, що я не бачу в неї для Озаркевича ніякої л ю б в и?

„А Вам пораджу розібрати й то, як вона себе ставила до Вас, і то, як ставили себе Ви, а особливо то, чи справді Ви єї любили??

„Я старався Вам тільки натякнути про головне, і думаю, що Ви добудете з своєї пам'яти далеко більше фактів, — і що все це разом утихомирить Вас; бо як би так не було, то вийшов би скандал, якого не треба в Галичині для наших людей, котрі повинні ставити все просто, навіть і в тих стосунках, котрі вони де застать уже готовими, а не то ще й помогати їх складати. Або любиш, або ні: в першій разі не віддавайся іншому, а в другій твоя воля, хоть би я тебе й як любив, — от і все, що я можу сказати...

„Це щодо Ваших глибоких, особистих стосунків. А далі можна говорити тільки про стосунки загально-люди та товарискі, ділові. І в перших і в других ані Ви ані вона не маєте причини робити які-небудь осібні переміни — і вона повинна самим рішучим способом відстояти собі п р а в о переписки як з Вами, так і з усіма мужчинами, з котрими вона схоче мати стосунки; тільки тут не треба говорити чоловікові: „Я, мовляв, винна такому й такому в і д ь”, або мельдувати про щонебудь такого, а просто сказати раз на завше: „Тобі від того зася, і про це не може бути між нами й бесіди”. Цей пролом треба зробити Ользі, — а коли Озаркевич хоть щонебудь буде мати протів того, то я рад зазвати до помочи і небо й землю, рад навіть усяким скандалам, аби тільки зробився в Галичині початок хоть такої жоночної волі, як переписка вільна й безконтрольна з мужчинами. Треба держати міцно в голові: „або я вірю єї сумнінності, або не вірю!” В першій разі вона має право робити, що їй злюбиться, а в другій має право не сходитися

з нею, коли вже міні не мило бути вічним поліцейським над думками й чувствами жінки.

„Що ж до самого діла, то я глибоко переконаний, що тільки одна Ольга зможе єму помогати переводами з французького і т. д., а все інше — пропаще; та й то коли вона не схоче терпіти більшої моральної муки зза того, що тепер буде брати від народу їй на прожиток чоловік ближчий, ніж батько; хібащо він придумає в селі для мужиків якусь потрібну свою працю, от як н. пр. наука в селі: читати, писати і т. д. і просто скаже громаді: „що, от, за це міні належиться, а вся моя церковна відправа — чорт зна що: це ви знайте, що за неї не треба платити ні міні ні нікому з попів”. Тільки в остатнім разі найкраще й найсумлінніше перед людьми й перед самим собою просто — зречися попівства; але так на це нема надії... А вона, коли вже користуватись за нічо мужицким добром, то по крайній мірі (повинна) вивчити за той час щонебудь такого, з чого потім була би користь і мужикам. Вона тепер, по-моєму, без ніякої перешкоди зможе і повинна поїхати до Львова й кінчити учительську семінарію, чим дасть крім іншого ще й добрий примір іншим замужнім галичанкам, котрі гинуть в провінціальному бездіяльності в штирох стінах замужем, а потім з голоду, або деінде по смерті мужа...

„Перша ця проба полових, а щодо него то й ділових стосунків між нашими людьми скінчилася скандально (як тільки є яканебудь щирість у неї до Вас) — доказ того, що в наших середніх станах не найшлося ніякої рішучости; що в них думки розійшлися з ділами і що треба буде немалої натуги, доки спарується в них думка з ділом...

„Міні яковось наводити примір моєї сестри зза того, що я їй брат; тільки зваживши того, що я вже не віднині привчився до острої критики сего й того, — Ви, думаю, сами признаєте, що я скажу правду.

„Сестрі я ніколи й не радив щонебудь робити, а вона не тільки вхопилася с а м а за ідеї, а й переробила с а м а після них увесь свій світогляд і всі свої відносини до людей і до життя; де надибала перешкоду, там або зломилася їй, або зломилася сама, зовсім вибилася ізпід всякого авторитету, навіть ізпід родичів; а коли їй не можна було жити дома, — вона втекла до Коломиї, і товчесь там у голоді й холоді, доки не дістане який заробок; і, завважте, сама — без ніякого мужчини... Міні справді аж лячно за неї, як вона сама дасть собі там раду, але я їй нічо й віраджувати не думаю...

„І будьте певні, що коли Ви з якоїнебудь мужички зробите соціалістку, то вона конечно зробить так само, як моя сестра: от, значить, моральна сила того оточення, в котрім обертаються наші жінчини... Ользі треба було тільки небогато сміливости, і вона люби-

сінько могла найти для себе заробок і у Львові, а тоді не треба було й такого туману, в якому вона може й пропасти зовсім.

„Виходить: для того, щоб галичанка середних станів покинула носити одну „фаталашку“, чи то матер'яльну, чи духову, чи моральну, — треба цілісіньких років пропаганди ґрунтовної, то є, по крайній мірі всеї передової російської літератури; а так, як таких „фаталашок“, великих і дрібненьких, в галичанок вищих станів — без кінця, то для цілковитої їх вичистки треба, мабуть, предовгого періоду, котрому кінця не вздримо вже ні ми, ні наші діти...

„І одно й друге, завважте, робиться на очах тих людей, котрі дорікають мужицтву за консерватизм і виставляють „інтелігенцію“ за „свободомыслие“.

„Але пора вже минуле „дело за неимением евидетелей“ сдати в архив“, а що ще буде, — побачимо“.

Далі переходив Павлик у своєму листі до поточних ділових справ.

Відповідаючи Павликові, Франко 8 листопада 1879 р. писав між іншим так: „Ваш лист про мою історію з Ольгою одержав нині і сердечно Вам дякую за него. Ви висказали там ясно і рішучо багато гадок, котрі вже доси й міні самому не раз приходили в голову. Я пішлю єго Ользі. В однім тільки Ви помилились — щодо мене, виводячи з усього, що я не любив Ольги. Будьте переконані, що в тій хвили не говорить з мене ані фальшиве самолюбство, ані охота, — щоб моє було наверху, — але я кажу Вам по совісти, що я любив її так, як тільки я спосібний любити. Доказом того то, що я витерпів за час сего літа. А те, що Ви наводите протів мене, дуже легко вияснити самою моєю вдачею і моїм вихованєм. Та се впрочім діло таке, що про него балакати б довго, а в мене часу нема. Пізніше колись”¹).

В листі Павлика впадає в очі, що він порівнював свою сестру з Ольгою Рошкевичівною, ставляючи її далеко вище від коханої Франка. Слова Павлика набирають особливого значення, коли згадати, що Павликова сестра кохала Франка і Павлик напевно знав про це.

Лист Павлика до Франка мав вплив на листування останнього з Ольгою. На жаль, дальших листів Франка не маємо, тільки самі відповіді Ольги. На тон найближчого листування між ними вказує такий початок листа Ольги від 27 листопада 1879 р.: „Тяжко дуже приходится мені нині осесь лист писати до Вас, бо, дійсно, що ж відповім Вам инчого, як лиш то одно, що в головній часті листу повну правду сказалисьте. Ви і не жадаєте відповіді, але я не знаю, що і чому пре м'я якась сила конче писати до Вас. Я постараюся говорити коротко і небогато; і з тої причини приждала два дні, щоб цілком уступився шум з моєї голови та упорядкувалися мої ми-

¹ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. III, с. 162.

сли. Однакож і тепер ще не ручу, чи не натрафите Ви на які неконсеквенції і в тім листі, котрі всегда Вас так іритували; а в таким разі прошу Вас простити і спокійно перебічи очима ті рядки. Я знаю й сама, що така іритація страшно ділає на нерви, а я не хотіла бим робити Вам тої прикрости. Я пишу се спокійно, а Ви вислухайте се так само, або і обоятно. Я не стану сердитися на Вас, бо і сама приходжу до того переконання від штирох неділь, відколи приїхала на свою нову обитель, відколи майже сама цілими днями пересиджую в хаті, відколи нічо майже не мішає мені спокійно розібрати діло, відколи натиск вражих сил не давить м'я згори, від котрих мені заверталоса й мугилося в голові, — що я таки нечесно з Вами поступила. Які причини заходили, повторювати тутки вже не потрібно, але результат з того плохий. Ваш лист лише потвердив тоту річ. То всьо правда, але чому я так зробила, не знаю, видно, може мусілам, може потопалам і вхопиламеня бритви. Га! то не дивно, що підлота і нікчемність межі людьми свій примісток має, але то дивно і непростительно, що одна людина, котра ніби то бажала жити чесно, конець кінцем таки сотворила мерзке діло. Сама о собі то кажу. Ви правду пишете: всьо пропало, але лише для мене, для Вас ні, перед Вами будучність, надія, — перед мною нема. А коли так, то вже нічого й не треба. Най добрі люде і не згадують за мене. Я уже майже привикла до того, і спокійно буду жити сама в собі. Коли так, то й так”.

Ольга не дякувала за те, що Франко бажав їй щастя, „бо всі бажання, ширі чи неширі, реальної підстави не мають”, але дякувала за лист, бо він був милий для неї і ніяк не міг „замутити” її „родинного щастя”, вже хоч би тому, що вона як була сама, так і лишилась такою. „Впрочім, — писала далі, — всі Ваші бажання всего найкращого та наймилішого в застосованю до мене на ніна, що не здадуться. Однако ж зле ми не є, в матер'яльних потребах до утримання життя нужди не чую так само, як не чулам дотепер, а моральних наверху невидко. Також зле ми не є для того, що „він” ніколи, ні вперед, ні тепер, не питався мене, — і в тім згляді дуже розумно чинить, — чи я єго люб'ю, або як єго люб'ю; так само, як мені ніколи не приходить на гадку питатися єго, чи щасливий він зо мною. Та, впрочім, Ви добре знаєте, що я не вінчалася з ним ізза кохання. Коли так, то ізза чого ж, спитаєте Ви. Ізза того, що він знав, що не зза кохання, але при тім волів, — коли я вже не була тому суперечна, — повінчатися зо мною, як дістати коша. Ту дуже плитка мисль, але що діяти, коли так склалоса, а що впало, то пропало. Воно мені й чести не приносить. Ви кажете, що входячи в зв'язок з чоловіком, я повинна єго щастє брати в свою руку. А сли тот пункт не був зачислений до моїх обов'язків? У нас н. пр. перед вінчанєм ані пів слова не було споминки о тім, чи і як ми маємо взаємно о якесь ущасливленє себе дбати. А за тим я для єго щастя не

мушу робити нічо такого, чого і в инчім разі, — як Ви в своїм листі кажете, — не робила бим. Може і то підлота з моєї сторони, — але все таки від того голова нікого не заболить, а мені так добре, а впрочім гадаю, що і єму хиби нема. Жиємо, як добрі знакомі, або згідні сусіди, котрі ся ніколи не сварять, і ніби нічого спільного з собою не мають. Крім того часами сердечно нуджуся”.

Далі Ольга писала, що не мала і не могла мати ніяких претензій до Франка. Оповідала, що Славко, приїхавши додому, сказав їй про Франка таке: „Що ти си гадаєш! — та він швидко може залюбитися в другій! — Та він за тебе вже давно забув! такий обоятний на всьо, що я му з весіля оповідав, навіть фиркався, що єму писанє переривав’єм, або якенебудь занятє... Він навіть, здаєся, рад з того, що тото зірванє наступило”. Ользі дуже прикро було слухати таке, і вона прохала брата не згадувати їй про такі справи. „А він на то: А ти сама що зробила?! — повторювала Ольга питання брата і відповідала: Правда, я зробила і зналам почасти, щом зробила, але з того ще не виходить, щоби мені приємно було слухати в кілька день зараз, або сли не хочу, то мушу слухати, як хтось мені завзято повтаряє раз-в-раз, що „Іван вже другу любить”, або буде любити. Мене то дуже боліло, однако ж чулам сама дуже добре, що сли я маю бодай крихітку розуму, і слим Іванови житчлива, то не стану єму ніколи перечити, аби ся залюбив в тій дівчині, котра ся єму сподобає”. Перед матір’ю Славко говорив, що Франко був дуже радий, що Ольга відчепилася від нього, що „він і гадкою за ню не веде, що він вже давно хотів ся єї позбути, але сама накидувалася єму, що всі єго колеги і він сам дуже за зле брали ї тото, що торік сама до него до Львова їздила”. Ольга не вірила, щоб Франко дійсно говорив таке, але все ж це було їй прикро. На основі зробленого нею перед братом несправедливого закиду відносно Франка останній обвинувачував її, що вона й перед тим була з ним нещира. Не це заявляла вона: „Я з Вами не фальшивила. Правда, я маю багато хиб, я грішна, і може акурат тоті самі, про котрі Славко наговорив Вам „богато”. Я не знаю, бо Ви їх не тикаєте. Може в тім Славко акурат правду сказав. Тоди благословіть тот час, котрий розлучив мене з Вами”. Признаючись в інших хибах, таких великих, яких Франко не вибачив би їй, Ольга писала: „Тому не жалуйте ніколи, що Ви поруч зо мною працювати не будете, — я до робити лінива, я до нічого не здала. Ми з образованєм і з талангом не на рівни, а Ви все говорили, що лише таке подружє може любитися стало і правдиво. Осе правда: я перед Вами все нижшою ся чула. А би певно була надійла любимому мужу своєю заздрістю та пересадною ніжністю. Вам треба би жінки не з таким темпераментом, як я, а з добрим серцьом. Сли ще не в тій хвили, то незадовго переконаєтесь, що добре, що вно на тім стало”. Просячи, щоб Франко не їхав до Росії, Ольга казала, що не одержала листа Пав-

лика до Франка, хоч він писав, що посилав його. І закінчувала свого листа так: „Я ще не одно мала Вам сказати на свою некористь, значить, представити точно, якою я єсьм; та якось уже не можу далі писати. Сили м'я опускають, руки і очі не служать, а в голові — але!.. 12 година вже минула; пугач на столі зачав жалібно, переразливо пугати, бо го разить світло з мого вікна. Нарікає на мене, бо му докучаю. Бувай здоров, дорогий Іване, і — забувай за мене швидко!”

Велика шкода, що не маємо дальших листів Франка. В найближчому листі, як видно з початку листа Ольги від 21 грудня 1879 р., він аналізував і характеризував самого себе. „Зривати з Тобою — писала Ольга, — тяжко мені, не можу. Хиба лише в тім разі зможу, як Ти напишеш, що Ти того хочеш, Тобі того треба, що вно Тобі принесе хосен. Тодги певно зірву і навіть не відпишу. А писати Тобі — умисне, щоби Ти мене зненавидів, — що я другого сильно полюбила, так се буде лож, і Ти такій бесіді сам не повіриш! Так що робити? А, боже милий, я би свого житя не жалувала віддати за те, аби лишень Тобі знов повернути супокій, веселість, легкість Твою. Та що робити? Не журися, не гризися, — той світ такий дурний, а житє таке коротке, — от, плюй на все, — чи що я говорю, — або я знаю, що казати?.. Деревій, тупій, але Ти так не зможеш, я скорше потрапила бим, а предці ще не хочу. Чи припадком тоті аналізи не приводять Тя до розпуки, та закинь! Але Ти й сего не можеш, бось звик усьо глибоко з самого кореня брати; впрочім не в тім хиба; отже прошу Тя, пиши мені й далі такі розвідки математичні, то дуже цікаве, а Ти ще предці не прийшов з іксом до кінця, не щади, не утаюй нічо за него. Я дуже хочу знати докладно, подрібно того „ікса”. Він точно такий, як Ти за него кажеш, я єго й знаю, лише мені подобалося, що так ясно, так правдиво вмієш представити ми єго, і мені здаєся, що я єго аж тодги добре пійму і зрозумію. Пиши, дай мені, поможи мені пізнати себе добре”.

Питаючи Франка, коли він їхатиме до Росії через Коломию, Ольги додавала, що вона приїхала б тоді до Коломиї „з на два дні”, щоб із ним бачитись. Найкраще було б, якби він вибрався з Львова після свят, тобто коло 20 січня 1880 р. Пояснивши це своїми господарськими справами, Ольга зазначала: „Я би поїхала до Тебе й до самого Львова, та грошей тільки не маю, а предці жичити або просити в нікого не буду. А до Коломиї вистарчить мені”. Правда, був план поїздки її й чоловіка до Відня, і з того приводу вона думала, що буде з Франком 2—4 дні, але план виявився невикональним через брак грошей. „Але до Коломиї мені стане — писала далі Ольга. — Отже що Ти на то? Напиши мені, чи годишся на таке, чи ні? Чи не є се похопна, необдумана гадка? А ще ось що: Ти пишеш, щоби я зірвала з Тобою чим скорше, аби огонь, яким Ти гориш, не запалив нашого супокою ще в більший мірі; що то значить? а то ме-

ще не ясніше, що той огонь, запаливши наш супокій, вилічив би мене, а Тебе запропастив навіки. Що то значить? — роз'ясни мені". Далі вона описувала своє життя з чоловіком. Закінчуючи листа питанням: „А як буде з Коломиєю?", — додавала: „Я страшно хочу видітися та поговорити з Тобою", і нетерпляче чекала листа.

Франко відповів Ользі 24 грудня 1879 р., але відповідь одержав аж на свій дальший лист, який Ольга дістала 15 січня 1880 р. Вона починала свій лист від 16 січня 1880 р. так: „Твій лист получила учора". Оповівши про справи, через які так довго не відписувала, і висловивши бажання „швидко братися до „L'assommoir", аби її скінчити, щоби відтак що другого взяти до переводу", Ольга писала: „А за то Тобі я вдячна; Твій передпослідний лист наповнив мене отухою; я, здається, з того страждала, що спочатку не зналам, що Ти робиш, що з Тобою дієся, а відтак гризламся Твоєю журбою, Твій непокій був моїм непокоєм. Але тепер Ти вже инчим тоном пишеш, то мене радує. Правда, Іванку, Ти не гризешся вже? Будь спокійний, будь охочий і веселий, — то моє щастє. Я тепер така рада, що Ти вже не поїдеш до Росії. Поміркуй, що Ти занадто знакома личность, аби Твоя подорож до Росії могла Тобі там безкарно уйти, — хоть би incognito їхав'єсь. Що через то наше звиданє троха проволочєся, то не велика біда. Ми все ж таки побачимося незадовго. Найно лише потепліє троха, бо тепер замерзла бим на до-розі". Щоб її подорож удалася добре, про це поговорить пізніше, а до того часу просила писати часто; вона також не примусить його нетерпилитись: буде радитися, буде питатися і писати йому про все, що їй буде треба.

Найближчий лист Ольги до Франка датований 28 січня 1880 р. З приводу згоди Франка приїхати до Коломиї вона писала: „Ну, добре, Івасю, приїзди до Коломиї. Будемо ся бачити та порозмовляємо собі, бо зіп्राуди я маю тільки річей сказати Тобі, що писати не даєся, бо то було би страшно довго, а в бесіді легко плине одно за другим. Та, впрочім, може й того говорєня не так богато, а головна річ, щоби ми ся бачили. Правда, сего конче потреба як Тобі, так мені. Але я не хочу так, щоби Ти з Коломиї та до Росії упарнув, бо писав'єсь ми уперед, що сами люде відтам писали та відраджували Тобі їхати тепер туд. Тож видиш". А втім, редакційні справи можна полагодити й листовно. „Сли відтам хто що дати хоче", дасть і на його лист, „предці ж вони там певно знають добре прикре положєнє і обставини львівської редакції". Очевидно, мова йде про редакційні справи, чи, може, швидше, про грошове забезпечєння планованої тоді „Нової Основи". „Але Ти до Коломиї приїзди, — писала Ольга, — скоро лише маєш у запасі то, що у дорозі мати треба. Коли маєш, то добре, я приїду Тобі назустріч; котрого дня і котрої години ми ся повитаємо, умовимося докладно хоть зараз, а хоть і в другім, наступнім листі. А мені самій їхати до Львова

тепер дуже тяжко, не для того, щоби воно мені пожадане не було, як Ти ніби говориш, але суть інші причини важні, котрі говорять ми до розуму, що моя поїздка в перших початках мого теперішнього життя видалася би декотрим, чи всім, чимось таким страшним та потворним, що й виобразити годі. Ще кобим їхала з товаришом, то пів біди, але сама... Ти поміркуй! Не за себе і не за Тебе боялабимся того „общественного мнінія” нарушувати, мене й Тебе мало би воно обходило, але пошкодило би дуже третій особі, на котру я при тій справі конче згляд мати повинна. Чи не так, Іване! А з Коломийов цілком инча річ, то ту не так далеко, в місті добрих знаомців не маю, поїду кіньми, не колийов, — в тім згляді я цілком безпечна. Лагідься на дорогу 15—16 лютого. Здає ми ся, абись зі Львова виїхав у полудне, то будеш в Коломії на 10 год. вночі. Однак ж маємо ще досить часу, я ще пораджуся тутка незадовго, котрої акуратно днини, чи в неділю, чи в понеділок мені би найліпше відди виїхати. А Ти тим часом відписуй мені, як Тобі ся здає. Ах, гадаю си тепер, то біда, що я все так далеко від того Львова мешкати мушу; коли б ми близько були, ми би не переносили тільки гризоти, кільки до сего часу вже зазналисьмо з усіх боків”.

Майбутній поїздки Франка до Коломії перешкодив брак грошей. Це видно з листа Ольги, написаного 5 лютого 1880 р., який починається так: „Чи на тім стало? Но, і як же тепер буде? Я казала Тобі, що хочу конче видітися з Тобов. Та й до сего часу, через усю зиму, богато паперу списалисьмо зглядом тої річи. В послідних двох письмах обговорилисьмо не лише про, але і contra. Аж нарешті Ти кажеш, що „як треба”, то Ти приїдеш, то тогди на дорогу гроші чи вільну карту роздобудеш, — „але чи варто вно?” Або ж я знаю, чи варто. Я знаю того, що я бим ніколи не хотіла руйнувати Твою кишеню, котра ще але, хто знає, чи не порожна цілком, та таки відай так. Отжеж, чоловіче любий, я вже задля того тільки не смію тягнути Тебе до себе в таку далеку дорогу. Але я гадала, що коло Тебе так зле не водиться, бо в передпоследнім листі сам писав’есь ми в *post scriptum*, що прийшовши додому вночі з міста, рішаєшся будь що будь їхати до Коломії. Правда, Ти не забув доложити також, що Тобі тогди троха шуміло в голові, — не гнівайся, я знаю з досвіду, що се не які напитки роб’ять нам шум у голові, але непослушні мисли та уперта кров. Отже тогди рішив’есься їхати, а тепер питаєш мене: чи треба? Я лише тільки знаю, що хотіла бим з Тобов видітися, а чи треба, Ти вже розсуди сам. Правда, роздумавши ліпше, Коломия не зовсім подобалася мені на місце нашого звиданя. Під кождим зглядом воліла бим, щоби я поїхала до Тебе, не Ти до мене. Отже розміркувавши ближше, виджу чимраз ясніше, що цілий інтерес з Коломийов псував би лишень всю приємність нашого звиданя. Я би там не могла так сміло поглянути Тобі в очи, як поглянула бим у Львові. А Ти як гадаєш?

Правда, Коломия нам обоїм незнакома; а потому знов мене би сумлінше гризло, що Ти до остатного витягнувбися на ту дорогу. Отже до Коломій приїзди, хіба слиби в Тебе грошей подостатком найшлося, тогди напишеш, а я Ти визначу день. А як то ні, то я до Тебе до Львова dokonче приїду на весні, деś в маю; чуєш, приїду певно на весні, хіба би не знаю що зо мною було. Не журися, я вже говорила о тїм, як то має зробитися, щоби з того не вийшов крик і гвалт. Скажи ж, Іванку, будеш мене надїятися з утіхів? Я лише вічно о тїм гадаю, а навіть занадто багато, бо через то всякі другі мисли в голові не вмїщаються. Слухай, зїдемося та Ти мені порадиш, що робити, аби о Тобі так уєдно не думати. Правда, через то власне треба нам конче видїтися, бо инакше я не вспокоюся. Знаєш бо, я, як що собі загадаю так, аби конче було, — доти, кажу, нема мені супокою. Згода! правда?"

Далі Ольга повідомляла, що бажала гарно описати своє виховання в Устю. Питалась, як це зробити, в якому порядку писати, як починати, як змінити обставини. Характери осіб свого майбутнього нарису знала добре. Наперед обдумає сама, а потому радитиметься з Франком.

Наскільки Франко на початку 1880 р. був матеріально незабезпечений, свідчать такі слова його листа до Павлика від 10 лютого: „Та й коби де мож заробити, то би чоловік запродався хоть на як довго, — а то бо годі”¹. На початку року він „нанявся до підлого „Дїла” новинки писати, — іншої роботи Барвінський не хтів уступити; ну, але тепер по виході Шеля, дем го сокрушив, і він відвернувся гет, — писав Франко, — новинки, правда, писати каже, але ані газет не дає, ані не платить. Нікуди, члече, повернутися, так, що я мушу від 1 марта їхати на село, а іменно в ваші сторони, до Березова, до Геніка, чень там буду мїг скінчити яку довшу повість, котру би мож було продати хотьби чортови лисаму, а то ту за вічною грижею й гадки нема про белетристичну роботу”².

Очевидно, про останній свій план написав Франко і Ользі. Радісним відгомоном на план Франка починається її лист від 12 лютого 1880 р. „Але я ся не сподївала, що з Тебе такий філют. Не сказати мені відразу за новий Твій плян, але зачне, урве і аж на кінци розповідает мені, як річ стоїть. А я, признаюсь Тобі, аж застрашилася зразу, міркуючи на всі боки, щоби то за річ така, котра мене утішити може. Но, і здає ми ся, сей раз хорошо з Твоїм пляном. Дякую, приятелю коханий! Що ту говорити багато; знаючи мене, повіриш тим кільком словам, що мешкати ближе Тебе то для мене радїсть найбільша, все одно де, чи ту, чи у Львові, чи в Америці, чи і — сказала бим — межи Готтентотами”.

Про саму поїздку Франка Ольга писала: „До Коломій збирайся

¹ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. III, с. 164.

² Там же.

на самого 1 марта, в понеділок. Виїдеш зі Львова денним потягом, — здає ми ся, десь коло 12 години в полудне, тож у Коломії будеш на 10 годину в ночі. Стрітимося хоть на двірці, а хоть в місті в ринку, бо то від того залежить, чи я буду їхати залізницею, чи кінсьми (відси до Коломії 3 милі), — ще не знаю. До котрого дому заїдемо, також сказати не можу, бо не знаю, як їх означити. Отже старайся полагодити свої інтереса на час, щобиш 1 марта був уже в дорозі, бо мені той день найдогідніший. Напиши до Березова, щоби коні по Тебе прислали до Коломії 3, в середу по полудню. На сей раз довше пробувати мені в Коломії трудно. А до того часу буду старатися посписувати дещо своїх мемоарів в хронологічному порядку. Отже з таких препарацій будемо видіти, що зробити здасться. Гадаю, що так буде найліпше і найлекше для мене на сам початок. Гей! коби вно мені ся вдало, коб я могла прислужитися вам чим добрим, щаслива бим була. Маю щирю волю і охоту, лише чи відповідать ми сили. Будемо видіти”.

Відповідь Ольга одержала 17 лютого 1880 р., як видно з такого початку її листа від 19 лютого: „Лист Твій получила передучора. Хорошо, що все улагоджене порядком, тепер спокійно, весело і з утіхов очікую тої днини. Дивися лише, абиш не втратив колю на 1 марця, бо що як що, але уменшити оден день звидання було би се для нас великов стратов. Я приїду до Коломії залізницею о 6 годині вечером, а о 10 буду на Тя чекати на двірці”. Цікавилась, чи Франко одразу пізнає її.

V

Про саму зустріч Франка з Ольгою в Коломії не маємо, на жаль, ніяких відомостей, крім оповідання Андрія Темери в нарисі „На дні”. По дорозі з Коломії до Березова, а саме в Яблонові, Франко і його приятель Кирило Геник, що виїхав назустріч йому, були заарештовані¹. Сам Франко так розповідає про свій арешт його причини й далші наслідки: „З початком (мабуть в марті) 1880 року я приїхав в повіт Коломийський до К. Геника до Березо-

¹ Покищо дата арешту Франка не встановлена. Що він стався в перші дні березня, можна догадуватися на основі такого. Про згаданий арешт вмістила звістку „Gazeta narodowa” в № 58 від 11 березня, де стояло: „Повідомляють, що в Коломії заарештовано яко підозріваних у соціалістичній пропаганді д. д. Франка і Геника” (в тексті газети ім’я останнього перекручене на Gerekі). За нею повідомляло й „Слово” в № 25 від 13 березня, що в Коломії арештовано двох людей (один з них Франко) за соціалістичну агітацію. Коли дописувач „Gazety narodowej” подавав як місце арешту Коломию, тоді, очевидно, арештовані були відправлені вже з Яблонова до коломийського суду. А що й повідомлення вимагало деякого часу, щоб дійти з Коломії до Львова і, певне, ще більше часу проминуло від моменту арешту Франка до часу приставлення його до Коломії, то це вказує, що Франко був заарештований в той час, коли він після зустрічі з Ольгою їхав до Березова.

ва, щоб там пробути якийсь час, по дорозі був арештований в Яблонові і потім ураз із К. Геником, Ковцуняком і ще кількома іншими припущений до процесу, що вівся в Коломиї против сестер Павликівен і селян Фокшеїв. Нас тримали три місяці і пустили¹, а мене спеціально як неналежачого до сего повіту велено було відставити під ескортою поліції на місце уродження. Сей транспорт по поліцейським арештам в Коломиї, Станиславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів в моїм життю. Ще до Дрогобича я приїхав з сильною горячкою. Ту впаковано мене в яму, описану в моїй новелі „На дні”, а відти ще того самого дня (через протекцію) послано пішки з поліціантом до Нагуєвич. По дорозі нас зашкочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатись до Геника, прожив там страшенний тиждень в готелі, написав повістку „На дні” і на останні гроші вислав єї до Львова, опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало. я заперся в своїй комнатці в готелю і лежав півтора дня, в горячці й голоді, ждучи смерті, безсильний і знеохочений до життя. Один із моїх союзників, посланий Геником, спас мене від голодної смерті. Я ще раз поїхав до Дрогобича, взяв собі паспорт і вернув до Коломиї, а відтак пішком пішов до Березова, де в гостиннім домі Геника прожив кілька тижнів, лічачись від пропасниці і гуляючи по свіжому повітрі. В коломийській тюрмі я зібрав значне число пісень, приповідок і інших матеріалів етнографічних, а також написав ряд віршів, з котрих тільки невелика часть досі була друкована. Але не довго міг я попасати в Березові. Староста коломийський дізнався про мій побут і наказав жандармом приставити мене до Коломиї, а що у мене не було грошей на підводу, то жандарм ще хорого, в літню спеку погнав мене туди пішком. Тяжка се була дорога, після котрої міні на обох ногах повідпадали нігті на пальцях. Староста дуже озлився, побачивши у мене паспорт, але мусів пустити мене на волю, а тільки написав до намісництва до Львова просьбу, щоби заборонило міні побут в Коломийськім повіті, і намісництво се вчинило. Я не до-

¹ В № 42 „Діла“ від 12 червня 1880 р. подана змістка про звільнення Франка: „З Коломиї повідомляють, що Іван Франко, у'язнений три місяці тому під час переїзду через повіт Коломийський, звільнений цими днями від слідства і випущений на волю”.

До речі буде згадати тут дві звістки робітничього часопису „Ргаса” про арешт Франка. В № 15 від 21 березня 1880 р. (с. 22) читаємо: „В Коломиї арештували жандарми студента Львівського університету (akademika lwowskiego) Івана Франка і народного вчителя Кирила Геника”. Про звільнення Франка подала „Ргаса” в № 9 від 15 червня 1880 р. (с. 37) таку звістку: „Слідство проти Івана Франка, про арешт якого в Коломиї ми повідомили свого часу, припинене через недостачу матеріалів. Влада підозрівала його в соціалістичній пропаганді і тому тримала кілька місяців під арештом”.

жидався другого примусового транспорту і поїхав до Нагуєвич, відки восени вернув оп'ять до Львова і знов записався на університет. У Львові під час моєї неприсутности надруковано мою новелю „На дні” на складковій гроші деяких молодих русинів, поляків і жидів. Новела та зробила сильне вражіння; польський її переклад зачала (та не скінчила) друкувати робітницька часопись „Ргаса”, котрої співробітником я був ще від 1878 р.”¹.

З приводу відправлення Франка „шупасом” (етапом) з Коломиї до Дрогобича писала „Ргаса” в № 10 від 1 липня 1880 р. (сс. 40—41): „Українського письменника Івана Франка, про звільнення якого коломийським судом ми повідомляли раніш, силою вироку ц. к. староства в Коломиї відправлено шупасом до місця народження. Ми були б дуже цікаві побачити цей вирок, бо ж, наскільки нам відомо, закон про шупаси стосується тільки до волоцюг і людей небезпечних для життя або майна людей. Якщо таким чином виконуватимуться закони, то кожному з нас може трапитись, що виїхавши за кілька миль від місця постійного перебування, буде задержаний і „з браку легітимації” відправлений „шупасом”, бо ніхто тепер, подорожуючи всередині держави, не забезпечується паспортом. Вище описана річ називається урядовою мовою »волею переїздити з місця на місце«.”

Коли пригадати, що новелу „На дні” Франко написав 17—20 червня 1880 р. і взяти на увагу зазначене в наведений цитаті з оповідання самого Франка, то це вказує на те, що він був арештований в той час, коли після зустрічі з Ольгою їхав з Коломиї через Яблонів до Березова.

До генези своєї новели подав Франко дуже цікаві автобіографічні спогади в 1903 р. в фейлетоні² віденського щоденника „Die Zeit” № 167 (ранішнє видання з 17 березня 1903 р.). В кінці своєї статті подаю фейлетон в своєму перекладі. Ось він:

ЯК ЦЕ СТАЛОСЯ

(Спогад Івана Франка)

Як це сталося, що я написав „На дні”? Моя уява допомогла мені при цьому дуже мало, а ще менше яканебудь реалістично-натуралістична доктрина. Я був тут, так сказати, редактор з допомогою ножичок супроти дійсності і мусив тільки прикроювати і зшивати з матеріалу, який доставив мені багатющій досвід в обсязі цього

¹ Іван Франко, В поті чола. Львів, 1890, сс. XI—XII.

² Це був свого роду коментар до надрукованого в № № 164 (14/II) — 185, (4/IV) німецького тексту оповідання Франка під заголовком „Der Bodensatz” в перекладі Карла Гельбіха.

дна. Але як я прийшов до того, щоб набрати там досвіду, про це бажав би я коротко розповісти.

Було це в 1875 році, коли я, зелений абітурієнт з провінціального міста Дрогобича, яке не виділялося ні своїм духовним рівнем, ні товариськими відносинами, ні взагалі якнебудь, прийшов до Львова в університет. Львівський університет не був тоді ніякий світильник у царстві духа; що більше, його можна було б порівняти в закладом для культури безплідності *in spiritualibus*. Ще сьогодні беруть мене холодні дрижачки при згадці про педантичні, безглузді лекції Венцлевського, Черкавського, Огоновського, про тяжке переживання мертвої книжкової вченості, про це рабське додержання друкованих зразків і словесних формул. Один з найздібніших учителів того часу Ф. Зьрудловський мав звичку після того, як перейшов на пенсію, щоразу приходячи до нового товариства, рекомендуватися так: „Я є той Зьрудловський, що протягом тридцяти літ забивав памороки молоді римським правом, а коли нарешті прояснилося мені в голові, то не мали мене за злочинця, а тільки за божевільного”. Інші, більш безглузді панове не втратили свого розуму, але переживували спокійно і з святою повагою пащу аж до свого блаженного кінця.

Треба додати, що тоді в львівському університеті не викладали ні філософії, ні психології, ні славістики, ні романістики. А психологія, філософія і педагогіка були в руках одного професора Євсевія Черкавського, українця родом, польського шовініста з замилювання і політика з професії. Як депутатові лишалось йому мало часу для університету, а буваючи там, мав звичку читати страшним гробовим голосом з старих зошитів якенебудь пусте верзіння, що не мало ні початку, ні кінця, — мабуть, це був курс, який він розтягав не на семестр, а на ціле п'ятиліття.

Я пристрасно прагнув знання, але одержав тільки мертвий крам, а його треба було проковтнути, якщо бажалося дістати цісарсько-королівську посаду. Студіювання ради хліба, а не науки — це було гасло тодішнього львівського університету, може, крім єдиного винятку, — історика проф. Ліске, але я не ходив на його лекції.

Я розчарувався, відчув огиду і почав шукати знання поза університетом. Я читав Діккенса, Толстого і Золя, дістав книгу Брандеса про Лассаля, потім дещо з брошур Лассаля, і став соціалістом. Вирішальний був вплив Драгоманова, київського професора, який після репресії проти нього в 1876 р. емігрував на чужину і своїми писаннями, а ще більш своїм приватним листуванням старався збудити в українській молоді дух критики, віддання інтересам зuboжілого й занедбаного люду, любов до справжньої життєдайної науки, її гідність і чесність. Я, селянський син, що завжди стояв близько до життя своїх братів і свояків у селянському каптані,

почував себе глибоко захопленим такими словами, хоч для мене не було ясно, як я, засуджений на класичну філологію пролетарій, міг би дійти до того, щоб віддати свої сили на службу селянських інтересів.

Пан-біг знав це краще. Одного гарного дня — це було прекрасного літа, саме 1877 року, — мене заарештували і замкнули в в'язницю. Слідчий суддя допитував мене про соціалізм і нігілізм, як і про мої знайомства, очевидно, також про Драгоманова, який тоді жив у Женеві і якого я тільки раз особисто бачив, але зовсім не говорив з ним. Після шістьох місяців напруженого слідства прокурор за допомогою кількох уривків речень, вирваних з листів Драгоманова та інших обвинувачених — нас було більше, — утворив таємне товариство таким же простим, як і геніальним способом. „Відомо, — так починалося дослівно мотивування його обвинувачення, — що існує соціалістична пропаганда, а що уряди не терплять її, то вона діє через таємні товариства”. Отже досить — думав обвинувач — довести, що хтось є соціалістом, щоб його ео ірсо притягнути до суду за участь у таємному товаристві.

Ми, обвинувачені, могли до захриплення говорити, щоб доказати, що соціалізм — це доктрина, а не якийсь таємний союз, що соціалістична пропаганда діє в Німеччині і навіть в Австрії зовсім легально і що весь зібраний протягом місяців слідства проти нас матеріал не доводить найменшого сліду існування таємного союзу.

Все було марно. Наші судді знали про соціалізм не менше, ніж прокурор, — таж усі вони займались наукою в університеті тільки для хліба, не цікавились жодним соціальним питанням і по одержанні посади, певне, не прочитали жодної книги, крім романів! А, крім того, ми, обвинувачені, були українці, крім одного поляка з Росії, який дав власне привід до процесу, а саме: пануюча польська каста мала саме тоді приховати справжній польський таємний союз, заснований для вербування польського легіону, щоб допомогти туркам проти росіян, а евентуально окупувати Галичину, щоб утворити тут польський національний уряд в разі, якби росіяни визнали це за добре. Нас засуджено — певне не дуже суворо — від шістьох тижнів до трьох місяців арешту, але цього було досить, щоб таких студентів філософії, як мене, раз назавжди вибити з життєвого шляху. Пропала для мене надія дістати посаду гімназичного вчителя, пропала марно ціль моїх університетських студій. До того я не мав жодних засобів розпочати якінебудь інші студії, бо перестрашена процесом українська суспільність відвернулася від усіх засуджених, немов від зачумлених.

У в'язниці — не знаю, чому, — ставились до мене з особливою суворістю. Запхано мене до найгіршої камери, до злодіїв, убійників та інших звичайних злочинців. Шахраї і великосвітські пройдисвіти, що час від часу приходили до в'язниці і протратили багато грошей,

мали найкращі камери, світло, послуги, різні привілеї, — це були справжні аристократи. Протягом дев'яти місяців, які провів у тюрмі, сидів я переважно у великій камері, де перебувало 18—28 злочинців, де зимою ніколи вікно не зачинялося і де я, слабкий на груди, з бідкою добився привілею спати під вікном. Таким чином уникнув я небезпеки вдихати вночі густе затхле повітря в його безперервній силі, але за те прокидався майже завжди з повним снігу волоссям на голові. Цьому відповідало й ставлення сторожі. Раз я почув себе хворим і десять днів поспіль просився до лікаря, але мене не допустили. Протягом перших трьох місяців свого ув'язнення я не одержав жодного листочка друкованого паперу. Тільки пізніше дістав я дозвіл одержувати книги.

Це була перша школа, яку я пройшов на дні галицького суспільства. Незабаром мала наступити друга в виправленому виданні. Взимку 1880 р., не маючи ніяких засобів, щоб жити у Львові, подався я на село, в Коломийський повіт, де мав одержати приватну лекцію. Під час подорожі до місця мого призначення задержали мене жандарми в містечку Яблонові, заарештували і відправили до Коломиї. Чому? Недалеко, в Косові, стався злочин: селянин стріляв у війта, правда, не вбив його, але все таки поранив. Селянин і його спільники були заарештовані, а що він заявив себе атеїстом, то негайно була посаджена в тюрму сестра засудженого разом зі мною в 1878 році Павлика, Ганна, яка також жила в Косові і була засуджена тоді „за вербування членів до таємного соціалістичного союзу“, але сама вона не належала до нього. Соціалізм і атеїзм, — так думали собі панове з коломийського суду, — це ж діти одного духа. А що я тепер саме випадково попав у повіт, хоч і до місцевості досить віддаленої від Косова, то для тих панів було зовсім природно уплутати мене в коломийську історію, хоч я не мав найменшого поняття про неї. Таж я був також соціаліст! І таким чином мусив я знову зазнати тримісячного слідчого арешту. Тільки тоді побачили ті панове, що я таки непричетний до справи. Президент коломийського суду прийшов особисто до мене в камеру сказати, що мене визнали зовсім невинним, і велів потім приставити мене до місця мого народження, бо я не був належний до повіту.

Так попав я в високу школу дна суспільства, пізнав страшні ями, одну з яких старався вірно змалювати в своїй новелі, хоч і блідо й нехитро. Коломия, Станиславів, Стрий і Дрогобич були станції мого шляху і, хоч ця мандрівка етапами тривала лише декілька днів, напала мене в ці дні сильна пропасниця. Але що в місці свого народження я не мав що робити, то незабаром виїхав назад до Коломиї, щоб зайняти свою посаду. Проте староста не дозволив мені йти на село, поки не одержу з Дрогобича правильного паспорту від політичної влади. Я написав до Дрогобича і ждав у Коломиї. Хворий на пропасницю, без грошей і без знайомих, сидів

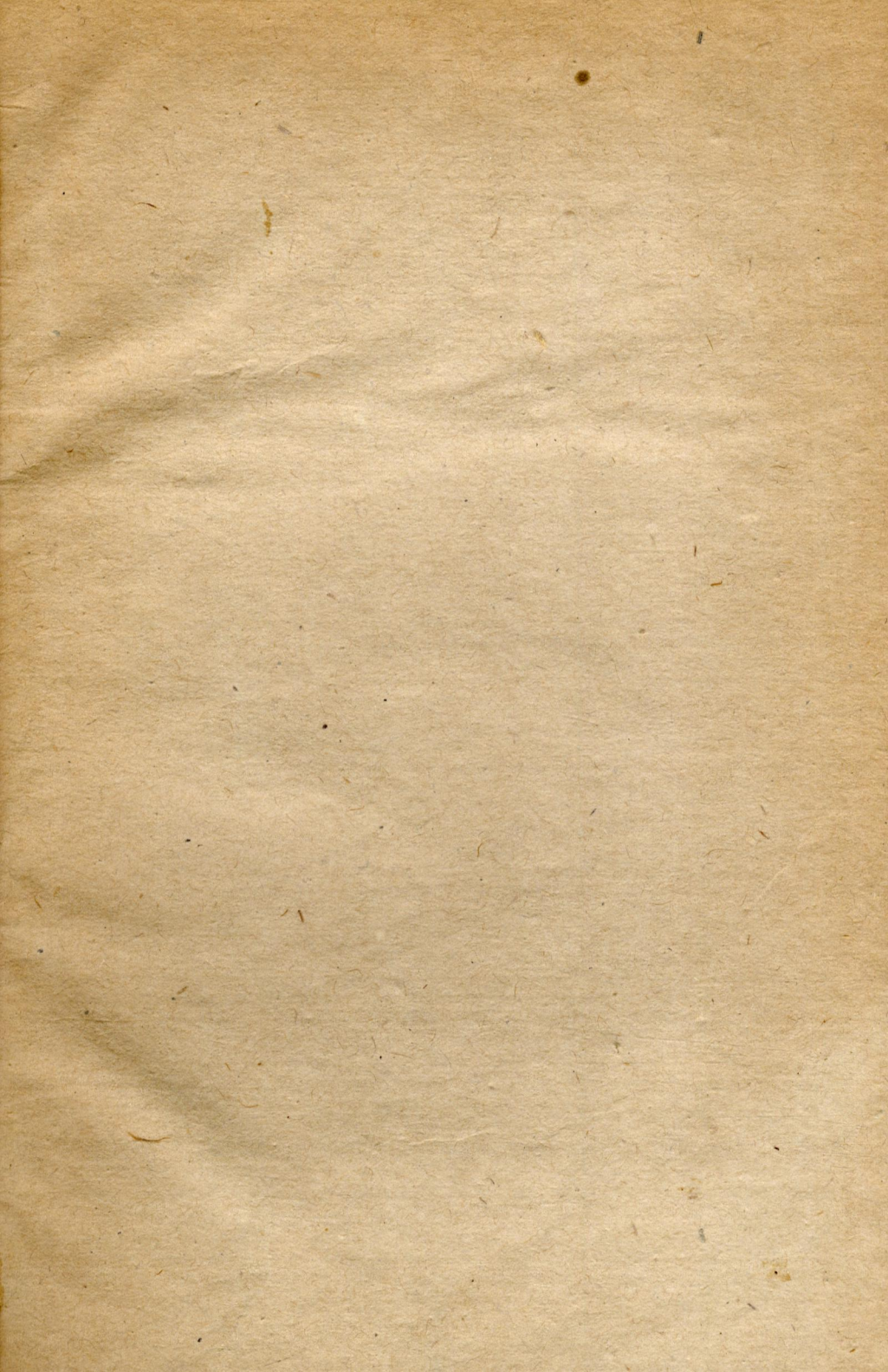
я в темній кімнатці в готелі і пробував відтворити на папері картини, які бачив останніми днями, і так з'явилась оця новела. Написана вона протягом трьох днів. Коли я скінчив її, відчув себе таким ослабленим, таким виснаженим голодом і хворобою, що за останні крейдари купив коверт і марку, послав свій рукопис до Львова до одного знайомого, потім вернувся до готелю і положився, щоб умерти. Я лежав так три дні, дрижачи від пропасниці, без думок і без охоти до життя. Тільки бідний готельний слуга приносив мені іноді декілька ложок супу. Лише через три дні прийшов знайомий, у якого я мав одержати лекцію, і я піднявся, поїхав до Дрогобича і там одержав паспорт. Потім повернувся до Коломиї і поїхав на село. Цей страшний епізод мого життя закінчився.

Очевидно, це не був кінець років моїх мандрівок. З таких і подібних епізодів, де я був винний так само, як тут, повстав через п'ятнадцять літ великий злочин того „політичного минулого в попередньому моєму житті”, через який граф Бадені як галицький намісник не міг перемогти себе, щоб затвердити мене приватним доцентом при львівському університеті. Таке минуле було б для університетського викладача також надто колоритне.

IX
Ф/B-645a

31.563

P VI
B-645

Handwritten text in Cyrillic script, possibly "Второй раз"